

Нарочито поштоване иконе у средњовековној Србији*

Бојан Миљковић**

Византолошки институт САНУ, Београд, Србија

UDC 75.051:75.033.2](497.11)

271.22–526.62–312.47

DOI <https://doi.org/10.2298/ZOG2044127M>

Оригиналан научни рад

У средњовековну Србију из Византије су пренети и обичаји указивања поштовања појединим сликама у чију се исцелитељску и заштитничку моћ веровало. Најчешће је реч о Богородичиним иконама, од којих су неке и данас предмет култе. О постојању других сазнаје се из ликовних и писаних сведочанстава. Топонимски епитети исписани на њиховим копијама најсигурнији су доказ поштовања које су уживале. Могу се поделити у три групе – најпознатије сликане светиње Цариграда и Солуна, затим нарочито поштоване иконе у местима која су ширењем српске државе у средњем веку постала њен саставни део и, најпоследње, оне чији је култ изворно српски.

Кључне речи: икона, Србија, средњи век

The custom of venerating images that are believed to have healing and protective powers also made its way to Serbia from Byzantium. These images were usually icons of the Virgin, some of which continue to be objects of cult even today. Others are known to us from visual and written testimonies. The toponymic epithets inscribed on their copies are the most reliable proof of the veneration they once enjoyed. These images can be classified into three groups: the most famous sacred images of Constantinople and Thessalonike; icons highly venerated in places that became part of the medieval Serbian state during its expansion; and finally, those whose cult originated in Serbia itself.

Keywords: icon, Serbia, Middle Ages

Као саставни део византијској комонвелтиа, српски је народ у средњем веку од Ромеја прихватио и посебну обредну праксу пред појединим сликама, којима су путем поклоњења и целивања упућиване најразличитије молитве и којима су приписиване натприродне моћи. Дуготрајна богослужбена употреба и богати украси од племенитих метала, због којих су биле прве на удару пљачкаша, главни су узрок томе што је, као и у Византији, до данас сачувано свега неколико таквих слика. Ако се изузму у науци добро познате ико-

не из хиландарске главне цркве,¹ у култу су још две средњовековне Богородичине иконе око чије су се израде старали српски наручиоци – Мајка Божија тјс Μηστωτίσσης (Μεσσησιώτισσα), која се такође чува на Атону, у манастиру Светог Павла, и Чајничка Красница из храма Успења Богородичиног у Чајничу – док је трећа и уједно најстарија неколико столећа уживала поштовање српског становништва као *йаладијум* Београда, а данас се чува у Цариградској патријаршији. О изгледу или култу других икона код Срба у средњем веку сведоче готово подједнако ликовни и писани извори. Прве чине копије појединих икона с топонимским епитетима,² сликане на дрвеној подлози или *al fresco*, као део зидног украса српских цркава, а други пружају различите податке, посредне, као што су они о поклоњењу, до сасвим одређених, када се те слике изричито називају чудотворним. Од почетка XIII века то су првенствено фреске и житија српских светих, њима се у XIV веку придружују архивски документи, драгоцене податке дају српске и грчке повеље, потом иконе и стране хронике, пре свега оне западне, од XV столећа и најразличитије врсте записа и натписа, а после турских освајања ретка али вредна сведочанства проналазе се у делима страних путописаца. Као и у Византији, најбројније су иконе Богородице, главне заступнице људског рода. По месту настанка култа ове нарочито поштоване слике могу се сврстати у три групе – у прву се дају убројати иконе чији је култ презет из Византије, тачније највеће сликане светиње Цариграда и Солуна, у другу долазе оне чије је поштовање наслеђено из градова и црквених средишта који су с временом улазили у састав српске државе током њеног ширења у средњем веку, док би трећу чиниле иконе чији је култ изворно српски, а најчешће је настајао у оквиру појединих манастира или архијерејских седишта Српске цркве. Занимљиво је то што су разнородни подаци из писаних извора прво привукли пажњу једног историчара – заслужног Станоја

* Рад је првобитно био замишљен као саставни део ауторове докторске дисертације *Чудотворна икона у Византији*, одбрањене фебруара 2012. на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Накнадно се објављује и део је рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, који под бројем 177032 подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** bojan.miljkovic@vi.sanu.ac.rs

¹ Cf. С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997, 27–28, 42–43; Б. Миљковић, *Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара*, Зограф 31 (2006–2007) 221–226.

² Г. Бабић, *Епитети Богородице коју деије ирли*, ЗЛУМС 21 (1985) 265; eadem, *Il modello e la replica nell'arte bizantina delle icone*, Arte Cristiana 76 (Milano 1988) 61–78.

Сл. 1. Богородица Студеничка, 1208/1209
Fig. 1. Virgin of Studenica, 1208/1209

Станојевића, који их је 1931. објавио у књижици *Белешке о неким старијим иконама*.³ Млађе генерације историчара уметности, међу којима на првом месту треба истаћи Гордану Бабић, Мирјану Татић-Ђурић и Ивана Ђорђевића, у својим радовима скрећу пажњу научне јавности на ликовне изворе што сведоче о изгледу и постојању култа појединих икона код Срба у средњем веку.⁴

Најстарији познати култ једне иконе којем се може приписати аутохтоно српско порекло везан је за Студеницу, најугледнији манастир у средњовековној Србији. О њему сведочи фреска најстаријег слоја студеничког живописа, из 1208/1209, насликана на источној страни југозападног пиластра у наосу главне цркве. Ту је у првој зони фронтално приказана стојећа фигура Богомајке која обема рукама испред груди придржава

малог Христа, док он даје благослов посматрачу (сл. 1). Означена је епитетом *студеничска*,⁵ а судећи по карактеристичним оштећењима од ексера, ореоли Богородице и Младенца били су накнадно украшени оковом. Реч је о копији нарочито поштоване старије иконе коју је манастиру, по свој прилици, поклонио српски велики жупан Стефан Немања (1166–1196), његов оснивач, као патроналну икону студеничке обитељи. Посебну је наклоност према овој икони исказао и јеромонах Сава, ктиторов најмлађи син и светогорски васпитаник, када је заповедио да се њена фреско-реплика наслика између светог Саве Освећеног и светог Јоасафа, његових монашких узора.⁶ За два места из нешто млађих писаних извора може се тврдити да представљају помен ове иконе. У старијем, *Студеничком пѣтици*, који је Сава саставио најраније током јесени 1209,⁷ када у 13. глави одређује начин постављања манастирског старешине, аутор прописује да се штап игумана пре уручивања новоизабраном архимандриту Студенице има поставити пред Богородичину икону⁸ до које је по свршетку литургије, од царских двери, новог игумана доводио сам држављанин (господи)нъ все срѣб(ѣ)скыѣ земли и предавао стапъ њако и ѿт(ѣ) роуке самѣ прѣс(ѣ)кыѣ. Савине речи и послије и за рѣкоу ѿт(ѣ) с(ѣ)тх(ѣ) дв(ѣ)ри и приводитъ его къ прѣс(ѣ)тѣн најпре упућују на могућност да је икона чувана у неком посебном проскинитару у поткуполном простору Богородичине цркве.⁹ У млађем извору, Доментијановом *Житију свѣтої Саве* из 1253/1254, писац бележи да је Сава по повратку у отаџбину с првог пута по Светој земљи најпре отишао у Студеницу, где се поклонио прѣс(ѣ)тѣн б(огороди)ци, а потом и очевим моштима.¹⁰

Икона је понављала изглед Богородице Кириотисе, чудотворне иконе из Цариграда која постоји

⁵ М. Ђоровић-Љубинковић, *Икона Богородице Студеничке*, in: *Осам векова Студенице*, ed. епископ жички Стефан et al., Београд 1986, 185–189; М. Татић-Ђурић, *Студеничка Богородица Кириотиса*, in: *Осам векова Студенице*, 191–195; eadem, *Les icônes de la Vierge à Studenica*, in: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ed. В. Коран, Београд 1988, 199–200.

⁶ Б. Миљковић, *Житија свѣтої Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 131.

⁷ *Ibid.*, 129.

⁸ За старије примере овакве праксе приликом устоличења новог игумана, преузете из Византије, в. типике цариградске обитељи Пантократора или Богородичиног манастира у Арији на Пелопонезу. Cf. P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (1974) 69; *Byzantine monastic foundation documents III*, ed. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington 2000, 967; D. Krausmüller, *Abbots and monks in eleventh-century Studios. An analysis of rituals of installation and their depictions in illuminated manuscripts*, REB 64–65 (2006) 256–259. Сава пише само прѣс(ѣ)та, али нема сумње да је реч о манастирској патроналној икони (cf. Свети Сава, *Сабрана дела*, ed. Т. Јовановић, Београд 1998, 138–142). Претходно је надлежни рашки епископ оденуо будућег игумана у богослужбене одежде, сам му окачивши набедреницу на лево бедро. На крају литургије, коју су, са епископом, јерејима и новоизабраним, служили и за ту прилику позвани игумани Ђурђевих ступова у Расу, Богородице Градачке, Светог Николе из Топлице и Казновића и Светог Николе и Светог Георгија у Дабру, епископ уручује јеванђеље са часне трпезе будућем игуману и изводи га из олтар.

⁹ По уручењу архимандритског штапа српски је владар новоизабраног одводио до игуманског престола – и већ поставити его на игуменскоу цѣстѣ. За место трона манастирског старешине испод фреско-реплике Богородице Студеничке в. М. Радујко, *Трајнови йресѣола великої жупана Сѣефана Немањића и фреско-украшѣне цркве манастира Студенице*, Зограф 36 (2012) 47–64.

¹⁰ Доментијан, *Житије свѣтої Саве*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001, 314.

³ Књига је штампана у Београду, а сав приход од њене продаје био је намењен Друштву пријатеља уметности *Цвијетиа Зузорић*, које је неколико година раније саградило истоимени павиљон на Малом Калемегдану, први простор наменски грађен за одржавање уметничких изложби у српској престоници.

⁴ Њихове расправе и оне других научника биће навођене у даљем тексту када се буде говорило о појединим иконама.

и данас.¹¹ Везе студеничког ктитора с ромејском престоницом добро су познате – Стефан Немања је 1172. године као покорени поданик морао узети учешћа у тријумфалном повратку василевса Манојла I Комнина у Цариград,¹² а касније је био и приложник престоничког манастира Богородице Евергетиде ван градских зидина.¹³ За мозаичну икону великог формата (56,5 × 38 cm) из Хиландара давно је претпостављено да представља манастирску патроналну икону пред којом је ктитор монах Симеон издахнуо,¹⁴ а на основу високих уметничких вредности може јој се приписати престоничко порекло. Она се датује у прву половину XII stoleћа¹⁵ и опонаша изглед Богородице Одигитрије, најпоштованије цариградске иконе. Да ли је Стефан Немања приликом боравка у Цариграду дошао у посед још једне мозаичне иконе која је била реплика Мајке Божије Кириотисе и коју је касније даровао манастиру у ком је себи припремио гроб, може се само нагађати.¹⁶

На основу текстова житија Симеона и Саве из пера великог жупана Стефана и хиландарског монаха Теодосија може се претпоставити да је још најмање једна слика која је припадала најстаријем студеничком живопису из 1208/1209. могла бити поштована као чудотворна, али, по свему судећи, није било тако. Када пише о последњем чуду светог Симеона,¹⁷ ста-

рији писац описује догађај који се збио 19. априла 1215, на празник Васкрсења Христовог, у Студеници. После Стефанове усрдне молитве испред мермерног саркофага у којем су почивале мироточиве мошти његовог оца, у очекивању наизглед неизбежног војног сукоба, из Симеоновог *гроба* истекла је велика количина мира, не *иакже в'се д(ь)ни нзлвквјет* *се*, а том приликом миро је потекло „и из насликаног лика светог, који је на зиду црквеном“. Када је више од пола stoleћа касније писао Савино житије, Теодосије, његов млађи биограф, тврди да је још приликом првог мироточења Симеонових моштију у Студеници, које се, по свему судећи, десило 13. фебруара 1210,¹⁸ миро потекло не само из његове представе у југозападном углу Богородичиног храма већ и из оне насликане у манастирској трпезарији.¹⁹ Како је то исправно претпостављено,²⁰ Немања је у јужној капели спољне припрате студеничке главне цркве представљен у монашкој одежди, с великожупанским венцем на глави, по узору на његове најстарије студеничке портрете. Будући да се такве његове представе не могу наћи у сликарству познијих векова,²¹ логично је закључити да оне настале 1209. нису биле предмет култа.

У делима обојице Савиних животописаца, међутим, могу се назрети почеци поштовања патроналне Христове иконе из Спасове цркве у Жичи. Сава је током изградње задужбине свог старијег брата Стефана, којом је руководио у првој половини друге деценије XIII века,²² исцелио *раслабљеној* положивши га претходно испред Христове иконе у још недовршеном храму. Иако се ови делови код двојице писаца донекле разликују,²³ очигледно је да се то Савино чудо одиграло уз посредовање Христове иконе. До краја треће деценије, тада већ у седишту Српске архиепископије, по Доментијановим речима, поштована је и једна Богородичина икона – када описује Савин повратак с првог ходочашћа у Свету земљу 1229, старији писац сведочи о томе да се по доласку у Жичу први српски архиепископ најпре поклонили „Спасу водитељу своје“, а затим „и пречистој његовој матери“.²⁴ И док се за Христову икону само може претпостављати да њен изглед понавља Спаситељев монументални лик који је уоквирен сликаном аркадом у првој зони на

¹¹ M. Tatić-Djurić, *L'icône de Kyriotissa*, in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines* II/B, Athènes 1981, 759–786; Б. Миљковић, *Чудотворна икона у Византији*, Београд 2017, 210–217.

¹² Овај догађај су описали Константин Манасија и Евстатије Солунски. V. ВИИИ IV, 209–214, 218–220; А. В. Поповић, *Четири портрета Стефана Немање у византијској књижевности XII века*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 123–128.

¹³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд–Краљево 2017, 42. На основу Савиног типика зна се да је његов отац Студеницу, своју најзначајнију задужбину у земљи, посветио Богородици Добротворки, а њен католикон Успењу Богородичином (cf. Свети Сава, *Сабрана дела*, 134, 136, 138, 142) управо по узору на поменути цариградски манастир.

¹⁴ В. Ј. Ђурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (1966) 16–20.

¹⁵ O. Demus, *Die byzantinischen Mosaikiken I. Die grossformatigen Ikonen*, Wien 1991, 19–22.

¹⁶ Ваља приметити да је икона Богородице из престоничког манастира тоб *Кѳров* у претходном периоду изгледа уживала и нарочито поштовање на двору Комнина, па је тако Богородица са Христом истог иконографског типа 1118. изведена у мозаику између царских портрета автократора Јована II Комнина и супруге му августе Ирине на источном зиду јужне галерије цариградске Свете Софије (v. T. Whittemore, *The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul* III, Oxford 1942, 21–28). На зидовима главног студеничког храма сачувана је представа још једне Богородичине иконе. Реч је о литијској икони Богородице *Параклисе*, односно *Заступнице*, ношеној на челу свечане поворке која је испред манастира дочекала Симеонове мошти почетком 1207. на више од четврт stoleћа млађим зидним сликама из 1234. у јужном параклису Радослављеве припрате, v. В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 8/2 (1964) 75–76; за иконографски тип cf. I. M. Đorđević, M. Marković, *On the dialogue relationship between the Virgin and Christ in East Christian art*, Зограф 28 (2000–2001) 13–47. Неминовно је као пандан постојала и литијска икона Христа. Као временски најближи примери могу се навести литијске иконе са иконостаса испоснице Светог Неофита на Кипру из 1182/1183. године [C. Mango, E. J. W. Hawkins, *The hermitage of St. Neophytos and its wall paintings*, DOP 20 (1966) 201–202; Миљковић, *Чудотворна икона*, 230], с том разликом што на студеничком примеру Богородица у левој руци носи развијен свитак с данас непостојећим текстом молитве којом се обраћа Сину.

¹⁷ Немањин средњи син у очевом житију отклањање опасности од заједничког похода угарског краља Андрије II (1205–

1235) и латинског цара Хенрика Фландријског (1206–1216) против српских земаља приписује посредништву новообјављеног српског мироточца, v. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 98–106.

¹⁸ За хронологију ових збивања v. Миљковић, *Житија*, 129–130.

¹⁹ Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 87–88, 90.

²⁰ И. М. Ђорђевић, *Свети Симеон Немања као Нови Јосиф*, Лесковачки зборник 33 (1993) 159–166; Б. Тодић, *Китијорска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997) 35–46.

²¹ Такав његов лик појављује се само на поновљеној ктиторској композицији из 1568. у југозападном углу храма, где је свети Симеон насликан с куполном круном преко монашке капуче.

²² Миљковић, *Житија*, 137.

²³ Старији писац наглашава да су том приликом у цркви били само Сава и паралитик, док млађи биограф пише да је студенички старешина најпре положио одузетог човека на мантију и с још једним учеником *раслабљеној* унео у храм и поставио испред Христове иконе. V. Доментијан, *Житије светог Саве*, 182–184; Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, 98.

²⁴ ... и тоу поклонив се сп(а)соу водителу својемоу и пр(ѣ)ч(и)стѣи его матери (Доментијан, *Житије светог Саве*, 314, 316).

Сл. 2. Богородица Страсна, Жича, 1309–1316

Fig. 2. Virgin of the Passion, Žiča, 1309–1316

западној страни југоисточног пиластра испод жичке куполе, на слоју живописа из прве половине друге деценије XIV stoleћа,²⁵ за Богородичину икону се с доста сигурности може тврдити да је била иконографског типа Богородице *Страсне*.²⁶ На источној стра-

ни пиластра који на југозападу носи жичку куполу, тачно насупрот поменутог Христовог lika, на истом слоју сликарства, Мајка Божија у наручју држи преплашеног Сина, док је с њихове десне стране, на северној страни истог пиластра, такође у пуној фигури, насликан анђео са *оруђима страдања* (сл. 2). По свему судећи, ова фреска понавља изглед старије, из 1220, настале по Савиној жељи, и заправо је копија нарочито поштоване Богородичине жичке иконе. Познато је и порекло прототипа ових слика Мајке Божије на основу пола stoleћа млађег примера истог иконографског типа са епитетом *м(а)ти б(о)жна хиландарина*, који је око 1366. насликан уз олтарску преграду цркве Светог Стефана у селу Конче, хиландарског манастира и задужбине великог војводе Николе Стањевића (сл. 3).²⁷ У расветљавању изгледа оригинала чини се да предност треба дати потоњем примеру из простог разлога што је необично жичко решење једноставно било условљено недостатком простора на уској источној страни пиластра,²⁸ па је анђео морао бити насликан на суседној површини тог пиластра. Топонимски епитет недвосмислено потврђује да је још средином XIV stoleћа у српском светогорском манастиру постојала нарочито поштована икона истог иконографског типа, чији је наручилац, као и слике у Жичи, могао бити једино Сава.²⁹ За најстарију сачувану представу Богородице *Страсне*, ону у Лагудери на Кипру, из 1192,³⁰ може се рећи да представља сасвим уобличену ликовну тему, а уметнички домети њеног сликара, као и целокупног живописа у том храму, упућују само на престоницу. Излишно је подсећати на Савине посете Цариграду, где је око 1200. млади светогорски монах могао наручити израду иконе таквог, новог иконографског садржаја за тек обновљени Хиландар.³¹ За *узилавље* трона старешине очевог манастира Сава је одредио Богородицу Студеничку, док је изнад Савиног архиепископског трона,³² по његовом

²⁷ С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 152–158.

²⁸ Њена ширина износи свега 51 сантиметар.

²⁹ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 202. За настанак иконографског типа и његово симболично значење препознато на основу богослужбених текстова cf. D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus – das Bild*, München 1965, 173–180; M. Γ. Σωτηρίου, *Παναγία τοῦ Πάθους*, in: *Πανηγυρικός τόμος ἐπὶ τῇ 1400-ῇ ἀμφιετηρίδι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Ἀθήναι 1969, 29–40; M. Tatić-Djurić, *Iconographie de la Vierge de Passion. Genèse du dogme et des symboles*, in: *De cultu mariano saeculis XII–XV. Acta congressus mariologici Mariani internationalis VI*, Romae 1981, 135–168.

³⁰ Такође је означена топонимским епитетом *Η ΑΡΑΚΙΟΤΗΣΣΑ ΚΕ ΚΑΙΧΑΡΙΤΟΜΕΝΗ*, cf. D. Winfield, J. Winfield, *The church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus: the paintings and their painterly significance*, Washington 2003, 244–249.

³¹ Страдање Сина Господњег на крсту зарад будућег спасења људског рода биће касније неизоставан ако не и главни мотив живописа чији је наручилац засигурно био Сава (западни зид наоса храма Успења Богородичиног у Студеници или прва зона јужне певнице, врх јужног зида параклиса Светог Стефана и источни зид капеле у звонику жичке Спасове цркве). У исто време, ово је и потврда да се нова тема врло рано појављује и на делима византијског иконописа. До сада се најстаријом сматрала једна синajsка икона која, судећи по стилским одликама, није старија од XIV века, cf. Σωτηρίου, *Παναγία τοῦ Πάθους*, 29–40 (где је она датована прерано, у средину XIII stoleћа).

³² За место Савиног архиепископског престола у Жичи, уз југозападни пиластар, v. M. Radujko, *L'«Архиепископский трон» des évêques de Moravica et la peinture de Saint-Achille à Arilje*, CA 49 (2001) 146; Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 266.

²⁵ Христос је насликан на уобичајен начин, с јеванђељем у левој руци, док десницом упућује благослов посматрачу, cf. М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 257.

²⁶ М. Татић-Ђурић, *Богородица Страсна у Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 149–163.

налогу, насликана Богородица Хиландарска,³³ тачније њена жичка реплика. Претпоставља се да су у жичком поткуполном простору и певницама постојали проскитари,³⁴ а на њима су, ради поклоњења верних, најпре могле бити изложене нарочито поштоване иконе Христа и Богородице. Млађи писани извори сведоче о томе да се пред овим жичким иконама и у каснијим временима молило за исцељење и помоћ. Тако се неколико година по смрти шестог српског архиепископа Јевстатија I (†1286), по речима Данила II, прѣдъ образомъ его прѣчистыице и непорочныице богоматере молио једанъ отъ большинхъ людн домоу съпасава мѣста рекомааго Жндые тражећи излечење својој болести.³⁵ Две иконе нису страдале у походу видинског кнеза Шишмана 1291/1292, када је Жича разорена,³⁶ јер краљ Стефан Душан у рано лето 1335, дошавши до „велике архиепископије српске“, у ишчекивању неминовног сукоба с војском угарског краља Карла Роберта која је надирала са севера, поклонивъ се образу владыкы въсѣхъ бога и прѣчистыице богоматере.³⁷ У исто је време краљ Душан сматрао и архетип жичке Богородице, икону Мајке Божије Хиландарске, чудотворном, како се то може видети из његове хрисовуље којом је 6. маја 1332. потврдио дарове протосеаста Хреље Хиландару.³⁸ Ако се у обзир узме текст Душанове повеље која се датује у 1336/1337. годину – аз же прип[а]дає м(о)лю се пр(ѣ)ч(и)стѣи Б(огороди)ци и чюд[о]творци, нарицаемѣи хїлан(ь)дар(ь)сѣи – може се тврдити да је и краљ Душан поседовао реплику иконе Мајке Божије Хиландарске и да је њеном посредовању приписивао рођење свог јединца и потоњег престолонаследника,³⁹ а и касније се пред њом молио, како се то види из хрисовуље издате Хиландару 28. марта 1343 – Б(огороди)це и чюд(о)-

Сл. 3. Богородица Хиландарска, Свети Стефан, Конче, око 1366

Fig. 3. Virgin of Hilandar, Saint Stephen, Konče, ca. 1366

³³ Чини се да ово није једина хиландарска икона чија је копија по жељи првог српског архиепископа 1220. била насликана на зидовима Жиче. На слоју сликарства из друге деценије XIV столећа, као пандан Христовом лику, са северне стране олтарске преграде, на западној страни пиластра који на североистоку носи жичку куполу, такође под сликаном аркадом, представљена је Богородица са Христом (в. Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 257) која понавља изглед познате мозаичне иконе из Хиландара, односно прототипа – цариградске Одигитрије.

³⁴ Б. Тодић, *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 32–33; Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 127–128, 169–171.

³⁵ Претходно је сав свој иметак потрошио на лекаре, сф. Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископских српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 315–316.

³⁶ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 61, 88; засигурно су, скупа с највећим светињама архиепископске ризнице, склоњене у цркву Светих апостола код Пећи и касније, по завршетку обнове, враћене у Жичу. Према кривотвореној *Улијарској повељи*, краљ Милутин се, између осталог, поклатио и ч(ь)с(тѣ)ици(ь) иконам(ь) у Пећи, сф. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писана Србије, Босне и Дубровника I. 1186–1321*, ed. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 533, бр. 147.28.

³⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи*, 229; за ове догађаје в. ИСН I, 515 (Б. Ферјанчић).

³⁸ Пр(ѣ)ч(и)ста Б(огороди)ца и Чюд(о)творца Хиландарска, сф. В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге Манастир Хиландару у Шћиу и Шћурици*, ССА 13 (2014) 8.53.

³⁹ Сф. С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана Манастир Хиландару. Поштовање о поклону Манастира Св. Ђорђа и села Уложичија који је Хиландару приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 65.31–32; ауторке су икону препознале као Богородицу са три руке, која је тада још била у српској престоници Скопљу, в. Миљковић, *Повест*, 224.

творце нже въ с(в)етон горѣ Яфонстѣи Хиландар припад(а)ю и молю се.⁴⁰ Постојање култа чудотворне Богородице Хиландарске да се пратити на основу архивских докумената и кроз другу половину XIV столећа – тако је 15. августа 1381. Константин Дејановић Хиландару, односно прѣчистон владѣици и госпожди матери Божијен, чюдотворци хиландарскон, потврдио поседовање лесновске обитељи Светог арханђела Михаила.⁴¹

За разлику од претходно наведених примера, о чијем се поштовању може говорити подједнако на основу ликовних и писаних извора, постоје и они о којима сведоче само фреске на зидовима српских цркава. Најстарија од њих јесте слика арханђела Михаила у параклису Светог Стефана Првомученика са северне стране сопоћанске припрате, означеног као арх[а]н(ь)г(є)л[а] мн[а]х[а]н[а] хранител[ь] с(в)ет[а] трон[а]. Осим епитетом *чуvara* целог храма, фигура арханђела Михаила додатно је наглашена својом величином, којом се истиче у првој зони тог параклиса,⁴² као и сликаним *бисери*ма на унутрашњем, црном оквиру ореола. С правом

⁴⁰ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелину Рудла*, ССА 9 (2010) 77.19–20.

⁴¹ *Законски сѣоменици српских држава средњега века*, ed. С. Новаковић, Београд 1912, 454.

⁴² Источно од јужног улаза, сф. В. Ј. Ђурић, *Сопћани*, Београд 1991, 145; Г. Геров, *Ангелите – пазители на входа*, ЗРВИ 46 (2009) 438.

је стога претпостављено да је реч о нарочито поштованој икони из Сопоћана,⁴³ коју је манастиру вероватно поконио почетком седме деценије XIII века његов оснивач краљ Урош (сл. 4). Архистратиг Михаило је представљен у царској одежди, са огртачем на раменима и са исуканим мачем у десној руци. У визуелном смислу, та сопоћанска фреска представља јединствен спој два иконографска типа *преводника небеских сила*, који се не среће на другим примерима. Арханђео Михаило О ФУЛАΞ приказиван је, без изузетка, у пуној опреми ратника, са исуканим мачем, док је у левој руци држао канију,⁴⁴ развијен свитак⁴⁵ или сферу.⁴⁶ За литерарну основу таквих представа арханђела може се узети *Приповесть о зидану Велике цркве*,⁴⁷ док је ликовни архетип највероватније био „мозаик првог и највећег арханђела“ који је, са исуканим мачем, чувао храм Свете Софије у Цариграду, а који се, по речима Никите из Хоне, крајем XII столећа још налазио у егзонартексу цркве.⁴⁸ У истом сопоћанском параклису, у олтарској апсиди, насликана је Богородица Оранта са Христом у медаљону на грудима и са епитетом [H AXEIPO]ΠΙΝΤΟΣ као најстарије сведочење о ширењу култа *нерукојвореној* лика Богородице из њеног солунског светилишта које по овој *чудесно* насталој представи и данас носи назив.⁴⁹ Сопоћани су истовремено и најсевернија тачка српских земаља у којој је потврђено поштовање те зидне слике из древне солунске базилике. Сви млађи примери су из средине XIV века – охридски Мали свети врач (око 1340), Полошко (1343–1345), Лесново (1346/1347) и Заум (1361) – и налазе се јужно од Шаре.⁵⁰

⁴³ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишица*, Београд 1975, 57.

⁴⁴ Као што је изрезбарен на камењу од црвеног јасписа (X–XI век), данас у париској Националној библиотеци, или изведен на катапетазми Манојла Палеолога (почетак XV века), која се чува у Урбину, v. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992, 280–281, cat. no. 189; A. Guillou, *Inscriptions byzantines d'Italie sur tissu*, in: *Αετός*, ed. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart–Leipzig 1998, 174–176; A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010, 383–386.

⁴⁵ С текстом који забрањује онима „нечистог срца“ да улазе у „дом Господњи“, како је, на пример, крајем лета или почетком јесени 1295. исписано на свитку тог архистратига на јужном зиду цркве Преображења у селу Пирги на Евији, cf. A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée*, Athènes 1987, 124–125.

⁴⁶ Као што је 1384/1385. насликан са северне стране црквеног улаза у костурском храму Светог Атанасија тоу Μουζάκη, v. Σ. Πελεκανίδης, *Κατορία Ι. Βυζαντινά τοιχογραφία. Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953, ек. 143а, 153β; судећи по положају арханђелове леве руке у Сопоћанима, чији је доњи део уништен, ова могућност је искључена.

⁴⁷ Текст је коначно уобличен најраније крајем IX столећа, cf. *Accounts of medieval Constantinople. The Patria*, trans. A. Berger, Cambridge MA 2013, 242–246.

⁴⁸ *Nicetae Choniatae historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini – Novi Eboraci 1975, 238; вероватно је била реч о мозаичној икони.

⁴⁹ Ђурић, *Сопоћани*, 145; Миљковић, *Чудотворна икона*, 264–266; њена појава у капели Светог Стефана Првомученика упућује и на могуће порекло једног од помоћника главног сопоћанског мајстора, ако не и читаве сликарске тајфе која је око 1265, по жељи краља Уроша, живописом украсила његову задужбину, cf. A. Xyngoropoulos, *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955, 22–23.

⁵⁰ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 48–51, 110; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске*

Најстарији документ на основу којег се могу нагледати почеци поштовања појединих икона потиче из година око 1300. То је хрисовуља Стефана Уроша II Милутина којом тај српски владар потврђује старе и даје нове поседе манастиру Светог Георгија Горга,⁵¹ најутледнијој монашкој обитељи у непосредној околини Скопља. Реч је о две иконе Мајке Божије, познате као *Тројеручица* и Богородица *Црногорска*. На неколико места у поменутој исправи, када се описују међе поседа манастира Светог Георгија у граду и његовој околини, помињу се и имања престоницке епископије Свете Тројеручице односно Тројеручице скопјских. „Црква звана Тројеручица у славном граду Скопљу“ помиње се и међу храмовима које је сазидао или обновио краљ Милутин.⁵² Поштовање указивано икони Мајке Божије са три руке ширило се и ван граница скопске области, па је једна њена реплика почетком пете деценије XIV века, по жељи монахиње непознатог имена, постала саставни део живописаног украса зидане олтарске преграде у Белој цркви каранској.⁵³ Икона је из Скопља у предвечерје турског освајања града, вероватно током девете деценије XIV столећа, пренета у Хиландар.⁵⁴

Иако је скопска саборна црква, седиште епископије, више пута поменута у наведеној Милутиновој хрисовуљи, положај храма Богородице Тројеручице у граду не може се поуздано утврдити, али је зато довољан само један помен Богородице Црногорске да се на основу топонима који и данас постоје ова црква лако препозна.⁵⁵ Атар села Чрешевљани,⁵⁶ које краљ потврђује манастиру Светог Георгија, на северу избија под *Бели камен*, један од врхова што чине источни гребен Скопске Црне горе, од којег је међа села даље ишла преко *Дује њољане*, над *С(в)етоу Б(огороди)цу* *Црногор(с)ку* до *Црнога камена*. С друге стране, испод по-

власице у доба *Немањића*, Београд 1994, 149; С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 66–67.

⁵¹ Повела се данас чува у хиландарском архиву, cf. *Зборник средњовековних ћириличких њовела и њисама*, 315–329, бр. 92.

⁵² Архиепископ Данило и други, *Животи*, 138. Богородичина црква као средиште Скопске епархије први се пут помиње 1204. у писму новопостављених бугарских епископа који траже конфирмацију од папе Иноћентија III (cf. *Латински извори за бугарската историја* III, ed. М. Войнов et al., Софија 1965, 337), па се почеци формирања култа око иконе Богородице са три руке у Скопљу могу сместити у XIII столеће.

⁵³ Постоје недоумице око изгледа скопске Тројеручице. Логично је било претпоставити да поменута најстарија копија из Карана верно опонаша скопски прототип [Д. Војводић, *О живојису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 140] – Мајка Божија је насликана са две леве руке, којима указује на Богомладенца, кога придржава десном. Два века млађе предање на другачији начин описује изглед скопске иконе и сведочи о томе да је Богородица била уобичајеног типа Одигитрије, дакле малог Христа је носила левом руком, испод које је била досликана трећа, v. А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*, in: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, ed. А. М. Лидов, Москва 1996, 517. Данашња хиландарска Тројеручица насликана је средином XIV столећа са две руке, а иако је означена епитетом *Одигитрија*, Христа носи десном руком, испод које је причвршћена трећа рука од метала, cf. А. Радовановић, *Хиландарска икона Богородице Тројеручице*, ХЗ 14 (2017) 173–187.

⁵⁴ Скопски прототип је замењен данашњом иконом у другој четвртини XVIII века, cf. Миљковић, *Повест*, 221–226.

⁵⁵ *Зборник средњовековних ћириличких њовела и њисама*, 321, бр. 92.58–66.

⁵⁶ Данас Црешево, северно предграђе Скопља.

Сл. 4. Арханђео Михаило, чувар Свете Тројице, Сопочани, око 1265
Fig. 4. Archangel Michael, guardian of Holy Trinity, Sopoćani, ca. 1265

менутог врха, на источним обронцима који се спуштају ка истоименом селу и даље према Куманову, налази се манастир Матеич.⁵⁷ Највећу обнову манастир Мајке Божије Црногорске доживео је средином XIV столећа, када је, пре свега заслугом царице Јелене, подигнут и живописан данашњи петокуполни храм.⁵⁸ На основу записа у неколико рукописа који се сада чувају у различитим збиркама може се тврдити да се током наредна три столећа у манастиру одвијала врло жива преписивачка делатност.⁵⁹ У најстаријем од њих, из 1408/1409, сачувано је јасно сведочанство о великом поштовању које је уживала икона Богородице нероукотворенныи чудотворице црногорскыи.⁶⁰ Ако би се кре-

нуло у потрагу за одгонетањем изгледа те чудотворне слике, најпре би се могло претпоставити да њену реплику представља стојећа Богородица која носи Христа левом руком, опонашајући цариградску Одигитрију, испод сликане аркаде у првој зони на источној страни југозападног ступца,⁶¹ изнад места на којем се уобичајено налазио игумански престо.⁶² Ваља такође напоменути да је краљ Милутин поменути хрисовуљу издао непуне две деценије по освајању скопске области, па се може сматрати да је култ обе наведене Богоричине иконе формиран у претходном периоду.

Још једно старо градско средиште имало је своје *йаладијуме*. На првом ступцу с југа у наосу Богородице Љевишке, у првој зони на јужној страни, на слоју живописа с почетка друге деценије XIV века, из времена Милутинове обнове, насликан је лик Сина Божијег означен као [и(со)с(ь)] х(ристо)с(ь) [х]ранител[ь] прѣз[р]с[ь]нскы. Он је представљен у пуној фигури, с јеванђељем у левој руци, док десница у гесту благослова није окренута ка посматрачу, већ према богато украшеном кодексу (сл. 5). Судећи по јединственом епите-

⁵⁷ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 18–19; С. Радојчић, *Стихаре Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 16; Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 57.

⁵⁸ V. монографску студију Е. Димитрова, *Манастир Мајке*, Скопје 2002.

⁵⁹ У манастиру Црногорске Богородице дуже од једне деценије током друге половине XV века, између 1468/1469. и 1480, живео је и радио угледни преписивач Владислав Граматик, док је српски патријарх Гаврило приликом посете манастиру средином XVII века на поклон од братства добио један препис литургије, v. ССЗН I, 103–107, 110–111, 378, бр. 335, 349, 1515; ССЗН III, 146–147, бр. 5572/3, 5575/6.

⁶⁰ ССЗН I, 68, бр. 216; преписивање рукописа с преводом *Дијалога* папе Гргура I Великог наручила је деспотица Евдокија, кћерка Ђурђа Балшића и нећака Константина Драгаша, а супру-

га деспота Исаила Буонделмонтија, господара Јањине – угледни скрипторијум привлачио је поруџбине ретких превода и из удаљених области, али је истовремено и ширио култ патроналне иконе свог манастира.

⁶¹ Димитрова, *Манастир Мајке*, 197–198.

⁶² V. овде п. 9; фреска је готово у потпуности уништена 2001, током дивљања шиптарских сепаратиста.

Сл. 5. Исус Христос, чувар Призренски, Богородица Љевишка, 1310–1313

Fig. 5. Jesus Christ, guardian of Prizren, Virgin Ljeviška, 1310–1313

ту, несумњиво је реч о копији неке нарочито поштоване иконе Христа чувара Призрена.⁶³ У недостатку других извора, тешко је рећи да ли је то била нека старија византијска икона или дело српског иконописца XIII столећа.⁶⁴ Поред ове иконе, у самој епископији постојала је и икона Богородице којој се у хрисовуљи из априла 1326. Милутинов син и наследник на престолу краљ Стефан Урош III обраћа као в(о)гом(а)-т(е)рн и чюд(о)творнцн љже вь кп(н)с(ко)п(н)н призрѣн'скон на љвншн. На другом, делимично оштећеном месту у истој исправи краљ заповеда да пред тим чюд(о)творнымъ овразомъ непрестано гори кандило.⁶⁵ Нека од седам до

данас очуваних слика Богомајке с Младенцем у Богородици Љевишкој⁶⁶ могла је опонашати изглед ове чудотворне иконе.⁶⁷

У исто време, током друге деценије XIV века, осим *домаћих* култова и култова појединих икона *наслеђених* и негованих у градовима и областима који су ушли у састав државе Немањића током првог века њеног постојања, потврђено је у српским земљама и присуство култа најпознатије цариградске иконе доба Палеолога – најстарија српска властеоска задужбина била је посвећена Мајци Божијој Одигитрији и сазидаана 1314/1315. трудом великог казнаца Јована Драгослава у селу Мушутитшту, двадесетак километара североисточно од Призрена.⁶⁸ Петнаестак година касније у седишту архиепископије у Пећи, уз главни храм посвећен апостолима, призидаана је с јужне стране црква „која се зове Одигитрија цариградска“.⁶⁹ Архиепископ Данило II, ктитор храма, по повлачењу с трона хумских епископа, а пре свог последњег борава

⁶⁶ По броју сачуваних представа Богородице са Христом седиште Призренске епископије, посвећено Успењу Богородичином, убедљиво предњачи међу српским средњовековним црквама.

⁶⁷ То би најпре могао бити иконографски тип Мајке Божије која на левој руци држи Сина, попут славне цариградске Одигитрије, како је насликана на четири места у храму; једна се налази уз фигуру ктитора краља Милутина на источном зиду припрате, уз друге две делимично су читљиви занимљиви епитети – с(в)ѣтаѣ в(о)гору[днѣ] поц[и]ш(ѣ)ннѣ ...р... (прва зона западне стране северозападног поткуполног ступца) и [и(а)тн] в(о)жн[и]а ско[рам] [ѣ]сншате[ннѣ] (прва зона на источној страни најзападнијег пролаза између наоса и северног брода) – док је четврта приказана на престолу, с малим Христом на левој страни крила (јужна страна југоисточног поткуполног ступца). С друге стране, у луњети изнад улаза у цркву насликано је монументално попрсје Богородице која Сина носи на десној руци, у првој зони на западној страни средишњег ступца између северног брода и наоса представљена је с Христом кога држи у наручју испред груди, а у апсиди јужног брода као Оранта са Христом у медаљону на грудима. У првој зони на јужној страни средишњег ступца између јужног брода и наоса сачувана је најстарија представа Богородице са Сином у том храму, из треће деценије XIII столећа, означена као [е]ѣ[ѣ]ста, док је Христос на Мајчиној десној руци понео епитет крѣднѣлѣ. Cf. Живковић, *Богородица Љевишка*, 19, 31–33, 36, 47, 51, 67. Може се приметити да Мајка с Дететом ту није насликана као самостална, издвојена фреска, већ као део композиције у којој Христос *Храниѣлѣ* из мајчиног наручја дели хлеб сиромашнима чији су ликови уништени. Та ретка тема појављује се још само два пута на зидовима српских цркава, у Богородици Одигитрији у Пећи (око 1335) и у спољној припрати Сопоћана (пре 1345), cf. Н. Давидовић, *Представа Богородице са Христом Крмиѣлѣм*, СКМ 1 (1961) 85–90; А. Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој љаиријарији*, Београд 2018, 203–205; Ђурић, *Сопоћани*, 162–163. Реч је о симболичној представи древне праксе дељења хране, одеће и обуће сиротињи на улазу у градске саборне цркве и манастире, односно на порѣтѣ, како то стоји у познатом натпису у спољној припрати Богородице Љевишке, cf. Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 22–24.

⁶⁸ поче се: н сѣзда се: в(о)ж(ѣ)ствѣннѣ: і в(ѣ)сѣт(ѣ)ст(ѣ)ннѣ: храцѣ прѣч(н)стнѣ в(а)д(ѣ)т(н)ѣ н(а)ше: в(огородн)ѣ одигитриѣ: к(ѣ) темелна в(а)дан(н) прѣвнсокаго: краљѣ: Уроша с(ѣ) трѣдоуѣ і сѣ поспешеннѣмъ: ѿ(а)на великаго казн(ѣ)ца: драгослава сѣ еленомъ: с(ѣ) подрѣжѣмъ свонѣмъ: і станншомъ с(ѣ)номъ снѣ: н сѣ аномъ дѣщерноу сѣ: в(ѣ) лѣ(то): ѣ ѿ кѣ: е(н)ѣ-д(н)кѣтѣ: кѣ. За натпис урезан у камен који је био узидан као надвратник улаза у цркву cf. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најпѣиса на Балкану*, Београд 1974, 48, бр. 25; за зидно сликарство v. В. Ј. Ђурић, *Нејознатнѣ сѣоменици срѣској средњовековној сликарствѣ у Меѣохији I*, СКМ 2–3 (1963) 61–67; Ђорђевић, *Зидно сликарствѣ*, 131. Цркву су 1999. до темеља разорили шиптарски сепаратисти.

⁶⁹ Како то бележи перо Даниловог ученика, cf. Архиепископ Данило и други, *Животѣ*, 368.

⁶³ Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 57; Б. Живковић, *Богородица Љевишка. Црѣжеи фреска*, Београд 1991, 16–17.

⁶⁴ Од првог помена у оснивачким актима за Охридску архиепископију Василија II из 1020, па готово две стотине наредних година, с краћим прекидима, Призрен је био под влашћу Ромеја. Са успостављањем српске власти на почетку XIII столећа наступио је релативно миран период у историји града. Последњи је пут ромејска војска, праћена помоћним татарским одредима, дошла надомак Призрена у рано пролеће 1283. Cf. ИСН I, 180–181, 190, 258, 440 (Љ. Максимовић, С. Ђирковић, Ј. Калић).

⁶⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Сѣефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 15.75–76, 17.149–151.

на Светој Гори, највероватније крајем 1323, једини је пут био у Цариграду, у поверљивој дипломатској мисији по налогу краља Стефана Уроша III Дечанског.⁷⁰ Нову цркву у пећком комплексу њен ктитор наменио је богослужењу грчких монаха⁷¹ и „принео Мајци Божијој одигитрију“.⁷² Трећи храм посвећен Богородици Одигитрији познат је само из једног писаног извора – хрисовуље коју је 28. марта 1343. краљ Душан издао Хиландару. Црква се налазила у Струмици и била је задужбина локалног властелина Рудла, који ју је, с целокупном својом имовином, завештао српском светогорском манастиру, што је одговарајућом исправом потврдио српски владар.⁷³ *Заштитилица* Цариграда је, осим у властеоским и највишим црквеним круговима, била поштована и на двору краља и цара Душана. Наиме, тај владар у санкцијама неколико својих повеља (мај 1334, 26. октобар 1345, 29. април 1348) *прећи* Богородицом Одигитријом.⁷⁴ Непотребно је овде подсећати на Душаново одрастање у Цариграду, где је, уз прогнаног оца, мајку и млађег брата, провео пуних седам година пре 1321. и повратка у отаџбину.⁷⁵

Нарочито су занимљиви примери двеју фреско-икона насталих 1317/1318. на зазиданим интерколумнијама олтарске преграде храма Светог Георгија у Старом Нагоричину (сл. 6). С јужне стране царских двери насликана је допојасна Мати Божија која грли разграног Богомладенца, док је на северу представљен патрон храма свети Георгије као ратник са исуканим мачем у десној руци, а копљем и штитом у левој, означен као О ТРОПАИОФОРΟΣ.⁷⁶ Испод икона је насликана *иодеа*, тачније имитација тканина које су висиле с

доњих ивица икона, а на полеђини ових фреско-икона приказани су разлистали крстови с криптограмима, чиме су у потпуности опонашане иконе сликане на дрвеној подлози.⁷⁷ Готово *лейописни* завршетак натписа из 1312/1313. о обнови цркве, уклесаног у камени надвратник изнад западног црквеног улаза – в(ъ) тоже лѣто краљъ изъѣ тѣрѣ⁷⁸ – објашњава наведени епитет и неке особености ктиторске композиције у оквиру пет година млађег живописа храма. Иако се не може са сигурношћу одредити који је од три сукоба с Туркопулима и Османовим Турцима што су се одиграла између 1311. и 1313. ту у питању,⁷⁹ краљ Милутин је победу приписивао посредовању светог Георгија нагоричког,⁸⁰ кога је на фрескама у том храму пет година касније назвао *Победоносцем*. У чудотворну моћ његовог лика на олтарској прегради храма чврсто је веровао Милутинов син Стефан. Уочи одсудне битке с бугарским царем Михаилом Шишманом код Велбужда 28. јула 1330. Стефан Дечански се усрдно молио пред поменутом фреско-иконом у Старом Нагоричину. Као што се Теодор II Ласкарис приљезно молио пред иконама светих Теодора у Серу када је 1255. хитао у помоћ опседнутом Мелнику,⁸¹ тако се и српски краљ у проскинези пред ликом светог Георгија заветовао да ће по успешно окончаном сукобу икону украсити, а манастир богато обдарити.⁸² О томе да је своје обећање испунио сведоче мали ексери који су некада причвршћивали оков од племенитих метала постављен преко ореола светог ратника на олтарској прегради у Старом Нагоричину.⁸³ За фреско-икону Мајке Божије с Дететом јужно од царских двери, препознатљивог иконографског типа који додатно потврђује познији натпис Н ПЕЛАГОННТНСА, може се само претпостављати да је још у време краља Милутина поштована као чудотворна, односно да се већ у другој деценији XIV века веровало у њене натприродне моћи на бојном пољу, као што је то било четврт века касније, 1345, приликом српског заузимања Сера.⁸⁴

Досад наведеним изводима из најзначајнијег зборника хагиографских састава о српским владарима и црквеним поглаварима средњег века, који је започео архиепископ Данило II, не исцрпљују се сви подаци што их његова дела и она његових настављача пружају о нарочито поштованим иконама у средњовековној Србији. Тако се на основу *Житија краљи-*

⁷⁰ У Даниловом житију његов настављач само помиње Данилов боравак у ромејској престоници (v. *ibid.*), док се из житија Стефана Уроша III сазнаје да је Данило у Цариграду био због некихотрих работахъ царьскихъ, cf. *ibid.*, 174; највероватније су посредни били преговори о склапању брака обудовелог српског краља с Маријом Палеолог, унуком ромејског автократора Андроника II, cf. ИСН I, 502 (С. Ђирковић); Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 26–28.

⁷¹ Архиепископ Данило и други, *Животи*, 369; иако су Пећ и околина у то време били већ једно и по столеће у саставу српске државе, стара подвижничка традиција тог краја и даље је привлачила грчке анахорете у испоснице при дну Руговске клисуре, cf. Г. Суботић et al., *Најновији историјски садржини у зидном сликарству I. XII–XIII век*, Београд 2015, 52.

⁷² Пун текст натписа исписаног у пет редова иза главе архиепископа Данила II у ктиторској композицији, јужно од главног црквеног улаза на западном зиду, гласи: данилъ прѣвосвѣщенъ ар(ъ)хнеп(ис)копъ в(ъ)сѣх(ъ) ср(ъ)п(ъ)скых(ъ) и подор(ъ)скых(ъ) земль прпрносѣ цр(ъ)ковъ прѣч(н)стѣн м(а)терн в(о)жен одигитрин прводнѣ велнк(н)м(ъ) прор(о)комъ данилемъ, cf. М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој њитијарији*, СКМ 2–3 (1963) 139. Пророк Данило приводи ктитора с моделом цркве Богородице насликаној на трону, с малим Христом, кога држи обема рукама на левој страни крила.

⁷³ Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана*, 77–78.

⁷⁴ Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светиој Николе у Добрушци*, ССА 4 (2005) 55.65; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабива*, ССА 5 (2006) 83.23; *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, ed. F. Miklosich, Graz 1964², 135, n° 116.

⁷⁵ ИСН I, 464 (С. Ђирковић).

⁷⁶ Cf. Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, ЗЛУМС 11 (1975) 29–30; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 78, 123; исти епитет је исписан и поред попрсја тог светог ратника у лунети изнад главног, западног улаза у цркву, па се јасно може закључити да је храм посвећен светом Георгију *Победоносцу*, cf. *ibid.*, 36, 87, 115, 121.

⁷⁷ Cf. већ помињани иконостас из испоснице Светог Неофита на Кипру (Mango, Hawkins, *The hermitage of St. Neophytos*, 160–162).

⁷⁸ Томовић, *Морфологија*, 45–46, бр. 23.

⁷⁹ Могло је то бити гушење побуне Меликових Селцука који су ступили у службу краља Милутина, обрачун с Халиловим Селцима код Галипоља или пак војевање великог војводе Новака Гребострека против Османлија у *Анаџолији*, cf. ВИНЈ VI, 187.

⁸⁰ В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗЛУМС 4 (1968) 68–76.

⁸¹ I. Drpić, *The Serres icon of Saints Theodores*, BZ 105/2 (2012) 645–694; Миљковић, *Чудотворна икона*, 245–248.

⁸² Архиепископ Данило и други, *Животи*, 181.

⁸³ Cf. И. М. Ђорђевић, *Две моливе краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности*, ЗЛУМС 15 (1979) 135–149.

⁸⁴ Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, ЗРВИ 43 (2006) 319–348. О томе да је краљ Милутин указивао поштовање и чудотворним иконама у непосредном суседству српских земаља v. даљи текст.

Сл. 6. Свѣиѣи Георѣије Победоносаѣ, Сѣаро Наѣоричино, 1317/1318

Fig. 6. Saint George the Victorious, Staro Nagoričino, 1317/1318

це Јелене из Даниловог пера може тврдити да је и у краљичиној задужбини манастиру Градцу, с католиконом посвећеним Благовештењу, постојала посебно поштована икона Богородице. Приликом прве посете мајчином гробу, убрзо након њеног упокојења 8. фебруара 1314, краљ Стефан Драгутин се најпре поклониио образуѣ прѣскетѣ, а то су нешто касније учиниле и две јетрве – краљице Симонида и Кателина – пре поклоњења на свекрвином гробу.⁸⁵

У међувремену је, по тексту истог житија, Симонида посетила Београд, где су се она и њена пратња, одмах по приспећу у град, поклониле образуѣ ѣуд(о)-творномоу прѣс(в)ѣтѣ.⁸⁶ Реч је о старијој византијској икони – заштитници Београда – која је до данас сачувана. У педесетак година млађој Бечкој илустрираној хроници та икона се помиње када се описују византијско-угарске борбе око града 1071/1072 – приликом предаје Београда ромејски заповедник дукс Никита носио је „сребрну икону Мајке Божије“.⁸⁷ Средином XV столећа,

⁸⁵ *Terminus ante quem* ових догађаја је Драгутинова смрт 22. марта 1316, cf. Архиепископ Данило и други, Животиѣ, 95, 98.

⁸⁶ Наведено према најстаријем потпуном тексту зборника из 1552/1553, који се данас чува у Архиву САНУ – А 14509 (fol. 49v); додаток њ величѣн сѣборѣнѣи црѣкви митрополитѣѣѣи у рукописима које је заслужио Ђура Даничић користио за своје издање (*ibid.*, 97) не може бити старији од почетка XV столећа, односно од оснивања Београдске митрополије у време деспота Стефана, cf. К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани сѣчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986, 395; такође в. М. Јанковић, *Еѣископѣи и митрополије Срѣпске црѣве у средњем веку*, Београд 1985, 153, 189–191.

⁸⁷ „At dux Nycota portans argenteam ysonam sanctissime genitricis Dei semper virginis Marie“, в. М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку I*, Београд 1951, 11; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 38.

тачније 8. новембра 1456, ова се икона већ сматрала делом апостола Луке,⁸⁸ што пола века касније, крајем зиме или у пролеће 1508, тврди и београдски митрополит Теофан, с тим што у посланици упућеној великом московском кнезу Василију III придодaje да је чудотворну икону Богородице јеванђелиста Лука насликао у Лиди.⁸⁹ Посланици београдског митрополита јеромонах Анастасије и јерођакон Јоаникије у обраћању московском великом кнезу 1508/1509. сведоче да се пред чудотворном иконом сваке недеље служе молебан и литургија за здравље кнежевске породице још од времена његовог оца Ивана III Васиљевича (1462–1505), који је такође био велики приложник Митрополије у Београду.⁹⁰ По турском освајању града 28/29. августа 1521.⁹¹ целокупно српско становништво пресељено је у Цариград и његову околину, а са собом је понело и највеће светиње београдске цркве.⁹² У писму из последњих дана октобра Тома Контарени, млетачки баило у Цариграду, међу драгоценостима које су тада стигле из Београда на првом месту наводи „una figura di nostra Donna fata per S. Luca“, а потом и мошти свете Петке, као и једне свете, њему непознатог имена, за коју пише да је била Regina.⁹³ Бележи и да је патријарх с литијом изашао у сусрет поменутиим светињама, које су похрањене „nella chiesa del Patriarchado“,⁹⁴ на поклоњење и

⁸⁸ „Et ymago beate virginis quam depingi fecit sanctus Lucas“, cf. E. Birk, *Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus (1440–1457)*, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst 1 (Wien 1849) 252.

⁸⁹ и образуѣ Прѣсѣѣтѣ Б(о)г(о)д(а)т(е)ре ѣудотворн(е). Лѣкоу еѣ(ан)-г(е)л(и)стоу сѣписана ѡ ѣндѣ, cf. *Россия и греческий мир в XVI веке I*, ed. С. М. Каштанов, Москва 2004, 136–138, бр. 8; поред „светих и часних моштију различитих“, Теофан као највећу светињу митрополије Успења Богородичиног у Београду истиче управу икону Мајке Божије. О многобројним представама Богомајке за које се веровало да су дела светог Луке cf. M. Bacci, *Il pennello dell'Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca*, Pisa 1998; за нерукотворени Богородичин лик из Лиде в. Миљковић, *Чудотворна икона*, 78.

⁹⁰ *Россия и греческий мир*, 138–139, бр. 10; Теофанови изасланици на првом месту помињу чудотворну Богородичину икону, а потом мошти царице Теофана и свете Петке.

⁹¹ За превод дневника првог ратног похода османског султана Сулејмана Величанственог в. Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци љосле више ојсада заузели Београд*, Београд 1956, 65–67.

⁹² Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 261–264.

⁹³ Најстарији сачувани грчки извор који пружа податке о преносу моштију ових светитељки у Цариград, настао убрзо по смрти султана Сулејмана (1520–1566), потврђује да је у питању прва супруга ромејског василевса Лава VI (886–912) – „... τὴν τε ἁγίαν Παρασκευὴν καὶ τὴν ἁγίαν Θεοφανῶ, γυνὴν οὖσαν τοῦ βασιλέως κυροῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ, τὰ ὅποια ἔλαβον ἐν τῇ ἀλώσει καὶ εἶχον αὐτὰ ἐν τῇ Μπελιγράδι· εἰς γὰρ νῦν ἐν τῇ патриарχείῃ“, cf. *Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum*, ed. S. P. Lambros, London 1902, 70.6–10; в. и п. 90. За време translације нетљеног тела свете Параскеве Епиватске у Србију поуздано се може узети 1398, cf. Григорије Цамблак, *Слово о ѣреносу моштију свѣиѣ Пеѣѣке из Трнова у Вудин и Србију*, trans. Ђ. Трифуновић, Пожаревац 1972. С друге стране, *terminus ante quem* за приспеће моштију царице Теофана у Београд је 19. јул 1427, када је умро деспот Стефан, чије се име налази на почетку српске редакције њој посвећене службе, cf. К. Иванова, *Срѣбска редакция на Службата за императрица Теофана*, АП 10–11 (1989) 86–87; мошти ове августе налазиле су се у византијској престоници 1419, када их последњи пут помиње ѣакон Зосима, руски ходочасник („и Фефания, Царя Лва Премудраго“), cf. G. P. Majeska, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984, 187.

⁹⁴ После турског освајања Цариграда седиште патријарха две године је било у храму Апостола (до 1455, када је уследи-

целивање верних.⁹⁵ У чудотворну моћ београдске Богородичине иконе веровало се и на двору патријарха у Цариграду – када је 1538/1539. запретила опасност од тога да све градске цркве буду претворене у џамије, патријарх Јеремија I усрдно се молио пред иконом *Свеблажене* пре одласка код великог везира.⁹⁶ По постављању последњег *ѿемѿилона* у патријаршијској цркви *τῆς παμκαρίστου* током осме деценије XVI века, заслугом другог по реду патријарха истог имена,⁹⁷ икона је добила истакнуто место с десне стране царских двери.⁹⁸ Она се и данас чува у патријаршијском храму Светог Георгија на Фанару, у јужном броду цркве, где су и мошти царице Теофане.⁹⁹

Ова мозаична икона великих димензија (85 × 60 cm) верно понавља изглед Богородице Одигитрије, једне од најпознатијих цариградских икона¹⁰⁰ – Мајци с Хри-

ло његово рушење зарад подизања „џамије Освајача“), а потом у манастиру Богородице *τῆς Παμκαρίστου* до средине 1587, када је овај претворен у мошеју, cf. H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 25–38.

⁹⁵ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* VIII, ed. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb–Venezia 1862, 142; у тридесетак година млађем извору говори се и о великој суми новца коју је патријарх морао исплатити султану („dodici mila ducati“) да светиње не би завршиле у мору, cf. *I commentari di Theodoro Spandugino Cantacuscino Gentilhuomo Costantinopolitano della origine de Principi Turchi et de costumi di quella nazione*, Firenze 1551, 91. Овом је писцу такође било страно име свете августе, па њене мошти назива „il corpo di Santa Theta“, а иза нетљеног тела свете Петке и „un' imagine di nostra donna“ он наводи и руку свете Варваре, чије се порекло не може са сигурношћу утврдити, али која је такође могла припадати ризици Београдске митрополије.

⁹⁶ „... καὶ ἐμπροσθεν τῆς εἰκόνης τῆς παμκαρίστου ἐστάθη, καὶ παράκλησιν ἐκ ψυχῆς μετὰ δακρύων ἔψαλλε, καὶ τὴν παμκαρίστον ἡσπάσθη“, cf. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos; Epirotica*, ed. I. Bekkerus, Bonn 1849, 159. 18–21. Икона је у време писања *Патријаршијске историје* 1578. већ више од пола столећа била на двору патријарха смештеном у средњовековни манастир по којем је понела нов епитет, а под њим се и среће у модерној науци, cf. Г. А. Σωτηρίου, *Η εἰκὼν τῆς Παμκαρίστου*, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 8 (1933) 359–367. Покушај одузимања преосталих православних храмова у Цариграду детаљно је описан у поменутој *Историји* – осамдесет пет година по турском освајању града на *диван* је доспео захтев тумача шеријатског права да се све градске цркве морају претворити у исламске богомоље јер се град није предао, већ је освојен. По савету великог везира, патријарх је, уз велику новчану надокнаду, за двадесетак дана добио двојицу временских сведока муслимана, житеља Једрена, који су, наводно, као младићи од осамнаестак година учествовали у опсади Цариграда и који су пред султаном лажно посведочили да се град после тешких борби ипак предао, cf. *Historia politica et patriarchica*, 158–169.

⁹⁷ Јеремија II је од 5. маја 1572. до 29. новембра 1579. први пут био на челу Цариградске цркве.

⁹⁸ *Historia politica et patriarchica*, 203.15–17. Још један опис патријаршијске цркве из истог времена, такође на грчком, сведочи о томе да су друге две светиње које су припадале Београдској митрополији, мошти августе Теофане и свете Петке, чуване под кључем као највеће драгоцености, уз мошти светог Меркурија, у параклису на источном крају северног опходног брода, cf. P. Schreiner, *Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii), und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels*, *DOP* 25 (1971) 224–225; ваља приметити да се у овом извору, више од пола столећа по преносу, само за мошти свете Параскеве тврди да су донете из Београда у сребрном кивоту.

⁹⁹ Од реликвија из Београдске митрополије које су 1521. засигурно приспеле у Цариград патријаршија је отуђила само мошти свете Петке. За претходно отплаћене дугове Цариградске цркве молдавски војвода Василије Лупул добио је 1642. светитељкине мошти, које је пренео у Јаши и похранио у своју задужбину Света три јерарха, где се и данас чувају.

¹⁰⁰ Судећи по житију свете Томаиде Цариградске (*Holy women of Byzantium*, ed. A.-M. Talbot, Washington 1996, 311), култ

стом на левој руци клањају се два арханђела, која су, као и Богомајка, представљена у попрсју (сл. 7).¹⁰¹ Будући да на позадини од златних коцкица не постоје натписи, чак ни онај неизоставни – ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ – разложно се може тврдити да је икона одмах по изради највећим делом била прекривена сребрним оковом с натписима, како је и описује један од најстаријих извора – „усопа argentea“.¹⁰² Наручилац је највероватније био дукс Никита, који је икону донео у Београд, где је као војни заповедник током четврт века бранио северне границе царства од напада угарских чета, а потом 1096, повукавши се у Ниш, дочекао претходнице крсташке војске на њиховом првом походу у Свету земљу.¹⁰³ У складу с претходно изнетом тврдњом, може се предложити и одређеније датовање те иконе, у крај седме деценије XI века,¹⁰⁴ а с обзиром на високе уметничке одлике, и приписати престоничко порекло. Последњи трагови постојања култа Богородице Београдске били су до савременог доба очувани у Цариграду. Убрзо по пресељењу дела српског живља 1521. београдски Срби су унутар градских зидина, надомак старих *πύλη τοῦ Εὐλοκέρκου*,¹⁰⁵ подигли (или вероватније на старијим темељима обновили) цркву која је, по узору на њихов саборни храм у постојбини, посвећена Успењу Богородичином. Када су 1538/1539. насликане иконе за олтарску преграду те цркве, Богородичина икона је у потпуности поновила изглед прототипа пренетог из Београда, који се већ тада као једна од највећих светиња чувао на патријаршијском двору,¹⁰⁶ а сам је храм од цариградских Грка назван Παναγία Μτελιγραδίου.¹⁰⁷

Када описује ктиторску делатност краља Милутина, архиепископ Данило II иза Јерусалима, Хиландара, Продромове обитељи у Цариграду, манастира

иконе из манастира *τῶν Ὁδυνῶν* у потпуности је уобличен до друге половине X столећа.

¹⁰¹ Данас је очувано само попрсје арханђела десно од Богородичине главе, cf. Demus, *Die byzantinischen Mosaikikonen*, 39–42.

¹⁰² Cf. n. 87; сребрни оков уклоњен са иконе почетком тридесетих година прошлог века свакако није првобитан, cf. Н. П. Кондаковъ, *Иконография Богоматери II*, Петроградъ 1915, 199–200.

¹⁰³ Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 36–37, 44, 62; eadem, *Подаци Алберта Ахенског о ујарско-византијским односима крајем XI века*, *ЗФФ* 10/1 (1968) 183–190.

¹⁰⁴ Њен настанак се широко датира у другу половину XI века (cf. A. M. Schneider, *Byzanz*, Amsterdam 1967, 41–42; В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, 97) или у наредно, XII столеће (cf. Belting, Mango, Mouriki, *The mosaics and frescoes*, 9–10).

¹⁰⁵ Прва капија према северу од некадашњих *Златних врата*, у југозападном делу града, cf. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 189, 255–256.

¹⁰⁶ Једино је са страна ове копије, која је нешто већа од оригинала (95 × 75 cm), додато по шест попрсја, вероватно представе старозаветних пророка са симболима Богородице из тада већ иконографски познате теме, cf. В. Милановић, „Пророци су ѿ нас веселили“ у *Пехи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 409–423.

¹⁰⁷ По имену постојбине нових житеља турске престонице цела градска четврт називала се *Београдска маџа*, а *врати* на градским зидинама и данас су *Belgradkapı*, v. А. Дероко, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, *Старинар* 3–4 (1955) 217–221. Храм, подигнут 1837, с дрвеним кровом, галеријама и целокупним мобилијаром, спаљен је 6/7. септембра 1955, у познатом погрому грчког становништва у Цариграду, cf. idem, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, *Старинар* 5–6 (1956) 363–364. Основна студија о чудотворној Богородичиној икони из Београда дозвољава могућност да се ово дело и данас налази „унутар Патријаршијске ризнице“, cf. М. Татић-Ђурић, *Икона Богородице Београдске*, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 147–160.

Чудотворна Богородица Трескавска први пут се помиње 1343–1345. у тзв. трећој хрисовуљи краља Душана за манастир Трескавац.¹²⁵ Осим у аренги и санкцији, о икони се говори и у главном делу исправе, где је при крају диспозиције забележено да су краљ Душан и краљица Јелена послали сина Уроша на поклоњење тој икони, истовремено га овлаштивши да манастиру поклати 100 перпера годишње од прилепског трга. Будући да је краљ Милутин богато даривао Трескавац,¹²⁶ а исти пример следио и његов син Стефан Дечански,¹²⁷ док Прилеп још није био у саставу српске државе,¹²⁸ може се тврдити да је у време издавања наведене Душанове исправе ова чудотворна слика морала бити позната на двору Немањића најмање пола столећа. Она се убрзо нашла и у богослужбеним текстовима. Наиме, у једном требнику који је довршен 26. марта 1351. у Прилепу или његовој околини, „при жупану Вукашину“,¹²⁹ исписана је и Молитва свѣмъ свѣтѣмъ, надѣ всакѣмъ болѣзнь, чији јединствен текст призива у помоћ и неке чудотворне иконе Мајке Божије, међу којима је и Богородица отъ Трескавца.¹³⁰ О томе да ли је допојасна представа Богородице која грли Сина у лунети над улазом у егзонартекс трескавачког католикона, из средине или с почетка друге половине XIV столећа, понављала изглед старије византијске иконе коју су последњи Немањићи сматрали чудотворном могу се износити само претпоставке.¹³¹

Текст наведене молитве од посебног је значаја из најмање два разлога. Не само што је јасно да су у питању нарочито поштоване иконе Мајке Божије већ је за неке од њих то и једино сведочанство о постојању

Сл. 7. Богородица Београдска, Цариградска и патријаршија, седма деценија XI века

Fig. 7. Virgin of Belgrade, Patriarchate of Constantinople, 1060s

¹²⁵ Манастир је изграђен на око два и по часа хода северно од Прилепа, уз обронке планине Злато, а у самом подножју њене највише тачке Златоврха, чија је надморска висина 1.422 метра. За текст исправе в. Л. Славева, В. Мошин, *Трећаша Душанова грамоша за манастироу Трескавец од околу 1344–1345 година*, in: *Споменици за средновековна и новонастала историја на Македонија IV. Грамоши, записи и друга документарна граѓа за манастирије и црквине во Прилепската област*, ed. В. Мошин, Скопје 1981, 143–153; за најновији рад који разрешава питања аутентичности Душанових повеља том манастиру в. Ђ. Бубало, *За ново, криптичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–228.

¹²⁶ Пре него што отпочне са описом Милутинове ктиторске делатности у српским земљама, архиепископ Данило II на последњем месту пише о Трескавцу и многобројним краљевим поклонима тој обитељи, међу којима су били иконе оковане златом и украшене бисерима, златне кадионице и свећњаци, „мноштво злата“, стада оваца и камила, као и лакмине же коњские, cf. Архиепископ Данило и други, *Животи*, 136–137.

¹²⁷ О поседима које су отац и син даровали манастиру сведоче касније Душанове трескавачке хрисовуље, в. Л. Славева, В. Мошин, *Прваша грамоша на Стефан Душан за манастироу Трескавец од 1 септември 1334 до 31 август 1335 година*, in: *Споменици IV*, 83, 85, 87; Славева, Мошин, *Трећаша Душанова грамоша*, 143, 145.

¹²⁸ Тај град је присаједињен српским земљама тек 1334, у време краља Душана, cf. ИСН I, 513–514 (Б. Ферјанчић); такође cf. М. Живојиновић, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, in: *Βυζαντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, 57–66.

¹²⁹ К. Ациевски, *Пелагионија во средниот век*, Скопје 1994, 210–211.

¹³⁰ Љ. Ковачевић, *Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti*, Starine 10 (1878) 280–282.

¹³¹ С. Смолчић Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2019, 23–25, 349–351. Сам иконографски тип по којем су Мајка и Дете сликани приљубљених образа, у нежном загрљају, свој архетип има у Богородици из Влахерна, једној од најпознатијих цариградских икона, cf. Миљковић, *Чудотворна икона*, 129–146.

култа. Међу осам поменутих икона три носе уопште не поетске епитете – отъ бескрѣпныхъ, отъ високихъ горъ и Милостива – на основу којих се ништа одређеније не може рећи о изгледу или пореклу тих слика. Међутим, топонимски епитети, као и увек, пружају више материјала за истраживање. Прва се у молитви призива света Богородица отъ Ефеса.¹³² Занимљиво је то што се ова икона уопште не помиње у грчким изворима и што о њеном постојању сведоче још само два руска текста из XII столећа. Старији је путопис с ходочашћа у Свету земљу 1106–1108. из пера руског игумана Данила.¹³³ Тај писац је, кренувши бродом из Цариграда и прошавши Хиос, пристао у Ефесу, где се, поред осталог, у „старој цркви“ поклатио Богородичином лику уз чију су помоћ црквени оци на Трећем васељенском сабору (431) осудили Несторијеву јерес.¹³⁴ Непуних

¹³² Вреди приметити да неуобичајена синтаagma света Богородица уз њене представе у зидном сликарству најпре указује на копије нарочито поштованих икона, cf. примере из Студенице и Богородице Љевишке.

¹³³ В. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Genève 1889, 7.

¹³⁴ Сабор је одржан у градској катедрали, базилици посвећеној Богородици с почетка V века – грађевина је била изузетних димензија, с нартексом и атријумом, дуга више од сто четрдесет и широка тридесет метара. Седам стотина година касније руски ходочасник поклатио се у куполној цркви с галеријама, подигнутој над средишњим односно западним делом главног црквеног простора порушене базилике, у дужини од неких четрдесет метара, чији је ктитор средином VI столећа био Јустинијан I.

осам деценија касније на северозападу Кијевске Русије веровало се да је икона Богородице из Ефеса, дело апостола Луке,¹³⁵ око 1160. пренета из Византије и похрањена у Богородичин параклис Спасовог се-стринства на Ђељци близу Полоцка заслугом ктиторке и игуманије Ефросиније, унуке полоцког кнеза Все-слава.¹³⁶ Ту је, наравно, могла бити реч само о копији Богородице Ефеске.¹³⁷ Није позната судбина иконе после турског освајања Ефеса 24. октобра 1305,¹³⁸ а њен последњи помен је из средине истог столећа у на-веденом прилепском молитвенику.

Друга по реду је икона владычце отъ Раклине, ис-кварено од грчког Ῥράκλεια.¹³⁹ Иако је то име носи-ло најмање седам градова на некадашњој територији царства,¹⁴⁰ овде је свакако реч о Ираклији на Понту, значајној црноморској луци која се налази на нешто

Cf. R. Krauthimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Balti-more 1981, 113–114, 263.

¹³⁵ По овом предању, јеванђелиста је још за Богородичи-ног живота насликао три њене истоветне иконе – цариградску Одигитрију и друге две, које је послао у Јерусалим и Ефес. О на-станку и ширењу многобројних легенди према којима је свети Лука први изradio Богородичину слику v. Миљковић, *Чудотвор-на икона*, 192–194, 213–215, 243, 251, 255, 282–283.

¹³⁶ *Повѣсть о Евфросинии Полоцкой*, in: *Памятники ста-ринной русской литературы IV*, ed. Г. Кушелев-Безбородко, С. Петербург 1862, 172–179. Настанак житија се датује у време пре 1187. јер у тексту нема помена преноса њених моштију из оби-тељи Светог Теодосија Киновијарха близу Јерусалима у Кијев-печерску лавру. Пре ходочашћа у Свету земљу, где се упокојила, преподобна је послала у Цариград слугу Михаила са скупоченим даровима за василевса Манојла I Комнина и патријарха Луку Хри-соверга, од којих је тражила да јој поклоне ефеску икону. Задив-љен њеном побожношћу, автократор је послао *сѣмьотъ оружнникъ* своѣх у Ефес по икону, коју је потом патријарх са сабором у цари-градској Светој Софији предао њеном слуги. У Полоцку је Ефро-синија икону украсила златом и драгим камењем, а по угледу на цариградску Одигитрију, одредила је да се сваког уторка носи у литији која ће обићи све градске храмове.

¹³⁷ Cf. И. А. Шалина, *Богоматерь Эфесская-Полоцкая-Кор-сунская-Торопецкая: исторические имена и архетип чудотворной иконы*, in: *Чудотворная икона*, 200–251; у овој студији је претпо-стављено да литијска икона типа Одигитрије с почетка XIV века из Торопца, која се данас чува у Државном руском музеју у Санкт Петербургу, под сигнатуром ГРМ ДРЖ 2093, представља копију иконе с краја педесетих година XII столећа, чију је израду наручи-ла преподобна Ефросинија Полоцка.

¹³⁸ A. Failler, *Éphèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?*, REB 54 (1996) 245–248; митрополит Азије са седиштем у Ефесу други је по угледу међу суфраганима Цариградске патријар-шије; испред њега је само првопрестони архипастир Кесарије Ка-падокијске.

¹³⁹ Облик Ῥράκλεια се за трачку Ираклију користи тек у познијим грчким изворима XVI века (cf. A. Delatte, *Les portulans grecs*, Liège–Paris 1947, 336.15), док се као Raclea код путописаца са Запада појављује још од почетка XII столећа (cf. M. d’Avezac, *Relation des voyages de Sæwulf a Jérusalem et en Terre-Sainte pendant les années 1102 et 1103*, Paris 1839, 42).

¹⁴⁰ На првом месту свакако треба навести град на обали Мраморног мора из претходне напомене, катедру митрополита *Европе*, трећег по угледу међу суфраганима Васељенске патријар-шије, који је устоличавао патријарха и коме је првобитно била потчињена сама Цариградска епархија, затим насеобину на јуж-ном ободу Кападокије, у црквеној номенклатури доба Палеоло-га познату као Κύβιστα, две Ираклије у Карији, на југозападу Мале Азије (Σαλβάκης и Λακύμων), једну на обронцима Родопа (Στρώμνον) и напослетку древну Хераклеју Линкестис, касније Пелагонију и Манастир, а данас Битољ, град који се под својим античким именом не јавља у изворима од краја IX века, cf. *Tabula Imperii byzantini XII*, Wien 2008, 398–408; *Tabula Imperii byzantini II*, Wien 1981, 188–190; *Costantino Porfirogenito de thematibus*, ed.

више од 200 километара пловидбе источно од Цари-града.¹⁴¹ О постојању култа Богородичине иконе у том граду сведоче старији извори. Око 1075, на по-вратку с похода против одметнутог вође норманских најамника Урсела од Бајела, стратопедарх Алексије Комнин застао је близу зидина Ираклије на Понту да би у ἀχειροποίητον τῆς Θεομήτορος ναὸν заблагодарио „Спаситељу и његовој Мајци“ због успешно оконча-ног подухвата.¹⁴² У претходном, X столећу потоња светитељка Параскева, напустивши родитељски дом у Епивати, најпре се упутила у оближњу престоницу, где се поклонила највећим цариградским светињама и где је чула за Богородицу из Ираклије, „која није рад људских руку, већ дело самог Бога“.¹⁴³ Пребацивши се лађом преко Босфора до Халкидона, копном се запу-тила у тај град на обали Црног мора и у њему је за-почела подвижнички живот – пре но што је кренула ка Палестини, свом првобитном одредишту, провела је пуних пет година у строгој аскези при Богородичи-ном светилишту надомак градске луке, где је молитве узносила τῇ τῆς Θεομήτορος εἰκόνι.¹⁴⁴ О старини по-менутог храма Мајке Божије сведочи кратко житије преподобног Теодора Сикеонског (†613), а речима εἰς τὸν σεβασμιον ναὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῷ Σπηλαίῳ одређује и место на којем се налазио.¹⁴⁵ У пи-тању је пећинска Богородичина црква¹⁴⁶ северно од некадашњих градских зидина, са остацима мермерног пода изведеног у мозаику; њену унутрашњост још су красили и мермерни стубови с базама и коринтским капителима, парпетне плоче с крстовима и саркофаг неког Николе, такође од мермера.¹⁴⁷ Уколико Богоро-дица с Христом на левој руци са аверса печата из VII или VIII столећа који је припадао Μαρίνου ἡγουμένου Ῥρακλ(ε)ίας Πόντου¹⁴⁸ понавља изглед *нерукојтворене*

A. Pertusi, *Citta' del Vaticano* 1952, 71, 86, 88; *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981, 457–458.

¹⁴¹ Селџучко разарање Клаудиупоља после смрти васи-левса Манојла I Комнина (1143–1180) довело је до премештања седишта митрополита Оноријаде у тај лучки град, који се од тада у изворима појављује под именом Повтопράκλεια да би се разли-ковао од истоименог града и такође митрополијског средишта у Тракији, cf. *Tabula Imperii byzantini IX*, Wien 1996, 208–216.

¹⁴² Заробљеног отпадника од царске власти потоњи авто-кратор је из Амасије, преко Кастамона, довео у Ираклију, а потом лађом спровео до Цариграда, како то у својим мемоарима касније бележи његов зет, cf. *Nicéphore Bryennio Histoire. Introduction, texte, traduction et notes*, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 19.24–199.3.

¹⁴³ „... οὐμενον ἔργον ἀνθρώπινης χειρός, θεόδομητον δὲ μάλιστα τοῦτον εἶπεν ἂν τις“, cf. F. Halkin, *Sainte Parascève la Jeune et sa Vie inédite BHG 1420z*, in: *Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia Europensia I*, Sofia 1989, 283.

¹⁴⁴ „... τῇ εἰκόνι ἐνατενίσασα τῆς πανάγνου“, cf. *ibid.*, 284–285.

¹⁴⁵ V. 44. поглавље са описом Теодоровог чуда у Ираклији на Понту (*Vie de Théodore de Sykéon II*, ed. A.-J. Festugière, Bruxelles 1970, 292).

¹⁴⁶ То је прва од три пећине које су у претходним времени-ма служиле паганским кутовима. Изгон демона (v. чудо из прет-ходне напомене) који су, по ондашњим веровањима, обитавали у многобожачким храмовима претвараним у хришћанске цркве поз-нат је мотив у тадашњој хагиографској књижевности, cf. житије цариградског патријарха Евтихија (†582) и Миљковић, *Чудотвор-на икона*, 56–57.

¹⁴⁷ K. Belke, *Die Marienkirche im Pontischen Herakleia*, JÖB 43 (1993) 307–314.

¹⁴⁸ Богомајка је отиснута у пуној фигури, cf. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin V/2*, Paris 1965, 177, cat. no. 1257. Исправно се претпоставља да је Марин био старешина шире монашке заједнице у том граду, односно да је уз Богоро-

Богородице Ираклијске, онда је реч о једној од најстаријих нарочито поштованих икона код Ромеја, насталој у време пре иконоборства. Непуних десет година по њеном помену у прилепском требнику, 4. јула 1360,¹⁴⁹ понтска Ираклија пала је у руке Османлија.

На четвртм се месту у молитви призива слика Мајке Божије отъ ѿдринѣ.¹⁵⁰ Још само један оловни печат из XI столећа сведочи о постојању култа Богородичине иконе из Једрена. На аверсу је отиснута допојасна Богородица Оранта с Христовим попрсјем у медаљону на грудима и са уобичајеном скраћеницом Μ(ή-τ)ηρ Θ(εο)ῦ, док је на полеђини печата означена као Ἡ Θ(εοτ)όκο[ς] Ἀδριανου[πό]λεος μονή[ς] τὸν Λατίνον.¹⁵¹ Поуздано се може тврдити да је у том „манастиру Латина“ могла бити чувана само копија, док се заштитница града, по свему судећи, налазила у градском саборном храму, седишту митрополије Αἰμιόντου. Након што су трупе којима је командовао Нићифор Вријеније почетком новембра 1077. у Трајанупољу тог војсковођу прогласиле за василевса, он је с војском кренуо на север, ка Једрену, где је такође дочекан са одушевљењем и акламацијама. По уласку у родни град прво је упутио молитву благодарења у катедралној цркви, ἐπὶ τὸν ναὸν φοιτήσας τῆς Θεομήτορος.¹⁵² Храм је био посвећен Успењу Богородичином и, према обичају на тај празник, 15. августа сваке године одржаван је ѿанађур ван градских зидина. То је било добро познато Самуилу, који је 1002, док је Василије II опседао Видин, изненада напао град у време вашара, задобивши богат плен.¹⁵³ Реч је о централној грађевини четворолисне основе наткривене куполом, дужине (ширине) веће од тридесет метара, са опходним засведеним бродовима и галеријама, вероватно из V столећа, која је у рушевинама постојала

дичино светилиште био мушки манастир. Овде ваља приметити да се омашком у науци сматрало да је мозаична икона Богородице Одигитрије с почетка XIV века, данас у бугарском Народном музеју, у Софију донета из града с црноморске обале, cf. Demus, *Die byzantinischen Mosaikikonen*, 56; Миљковић, *Чудојворна икона*, 173, 177. Та икона је, међутим, до Првог балканског рата 1912/1913. била на иконостасу (лево од царских двери) старе митрополије трачке Ираклије, средњовековног храма посвећеног првоапостолима Петру и Павлу, који је тада порушен, cf. E. Kalinka, J. Strzygowski, *Die Kathedrale von Herakleia*, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien 1 (1898) 3–28.

¹⁴⁹ На основу записа у маргини на fol. 74r једног од најстаријих преписа Пахимерове *Историје*, cf. V. Laurent, *Les manuscrits de l'histoire byzantine de Georges Pachymère*, Byzantion 5/1 (1930) 157–158.

¹⁵⁰ Бугарско *Одринѣ* и турско *Edrene* изведени су од грчког имена тог града у средњем веку – Ἀδριανούπολις.

¹⁵¹ Cf. *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of art I*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 1991, 128, n° 44.12; средином наредног, XII столећа, тачније октобра 1157, опат Уго, старешина s. Mariae in Adrianopoli, поклања посед своје опатије, цркву исте посвете ван зидина луке Редесто на Мраморном мору, братском манастиру бенедиктинаца s. Georgii de Veneciis, cf. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante I*, ed. G. L. F. Tafel, G. M. Thomas, Wien 1856, 137–139, n° 58.

¹⁵² *Nicéphore Bryennio Histoire*, 231.11–21; за детаљнији опис свечаног дочека Нићифора Вријенија пред зидинама родног Једрена v. Michael Attaleiates, *The History*, trans. A. Kaldellis, D. Krallis, Cambridge MA – London 2012, 450–452.

¹⁵³ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini – Novi Eboraci 1973, 346; ови многољудни сабори, на којима се, поред осталог, трговало најразличитијом робом, често су били на мети пљачкаша, v. Хонијатов опис напада Кумана на оближњи Куперион током прославе Ђурђевдана, 23. априла 1199. године (*Nicetae Choniatae historia*, 499–501).

до почетка прошлог века.¹⁵⁴ На још три печата из XI столећа која се могу повезати с Једреном Богородица са Христом представљена је на исти начин – на оловним печатима Константина Алопа, Јована Елесвама и Николе Анзе, који су носили титуле *мајисѿара* и *весѿиа* и били судије тоу βήλου Тракије и Македоније.¹⁵⁵ Овде је највероватније била у питању зидна слика из једренског саборног храма,¹⁵⁶ који је после турског освајања града око 1369.¹⁵⁷ претворен у мошеју, док је само Једрене постало нова престоница османске државе.¹⁵⁸

За последњу у овом низу Богородичиних икона која је наведена пре Мајке Божије *Трескавске*, због оштећења, нечитљивости или грешке у предлошку, не може се тачно одредити порекло и место ширења култа, јер назив *Кндохотъ* не постоји међу познатим називима насеља или манастира у византијском свету. На основу спорадичне употребе јусова другде у том рукопису издавач поменуте молитве Љубомир Ковачевић с правом је утврдио да се ради о преводу с бугарског.¹⁵⁹ Даља изучавања овог занимљивог кодекса исписаног на пергаменту онемогућена су немачким бомбардовањем Београда 6. априла 1941, када је рукопис изгорео с целокупним књижним фондом Народне библиотеке, у којој се, под инвентарским бројем 488, до тада чувао.¹⁶⁰ Иконе Богородице из ове молитве могу се сврстати у ред оних слика чије је поштовање прелазило локалне оквири и ширило се ван граница Ромејског царства. Тој групи припада и икона Мајке Божије Атинске, чији се култ ширио до Трапезунтског царства,¹⁶¹ а био је познат и у средњовековној Србији. У хрисовуљи коју је 12. јуна 1349. цар Душан издао руском светогорском манастиру српски владар том братству, поред осталог, дарује Ново Село, наспрам Зихне, с млином и црквом *м(а)т(е)рнѡм(ъ) Б(о)жнѡмъ ѿфннѡтнѡм(ъ)*.¹⁶²

У исто време настају и негују се и култови домаћих икона. Из хрисовуље за манастир Ваведења Богородичиног у Архилевици коју је цар Стефан Душан

¹⁵⁴ N. Mavrodinov, *L'origine de la construction et du plan de Sainte-Sophie à Constantinople*, in: *Actes du VIe Congrès International d'Études byzantines II*, Paris 1951, 286–291; у досадашњој литератури ова црква се без икаквог образложења називала Светом Софијом.

¹⁵⁵ За ове печате и Адријанопољ као управно и војно средиште поменутих области v. *Catalogue of Byzantine seals*, 110–111, 113, 115, n° 43.6, 43.8, 43.13.

¹⁵⁶ Попут солунске *Нерукојворене* Богородице, али ипак не треба искључити ни могућност да је реч била о икони, cf. Миљковић, *Чудојворна икона*, 264–266.

¹⁵⁷ Cf. I. Beldiceanu-Steinherr, *La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*, TM 1 (1965) 439–461; E. A. Zachariadou, *The conquest of Adrianople by the Turks*, Studi veneziani 12 (Firenze 1971) 211–218.

¹⁵⁸ Данашња саборна црква у Једрену сазидаана је 1704. и истоветном посветом Успењу Богородичином наставила је традицију старог митрополијског седишта, cf. Γ. Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὴ κοινότης*, Θρακικά 18 (Ἀθήναι 1943) 50–53.

¹⁵⁹ Заслужни аутор допушта и мање вероватну могућност да је преписивач био бугарског рода, cf. Ковачевић, *Nekoliko priloga*, 275.

¹⁶⁰ Љ. Стојановић, *Капѿалоѿ Народне библиѿтеке у Беоѿрагу*, Београд 1903, 89, бр. 305.

¹⁶¹ На основу сфрагистичког материјала и копија може се тврдити да су у Атини постојале две нарочито поштоване иконе – понављале су изглед Влахернске Богородице и Богородице Одигитрије, v. Миљковић, *Чудојворна икона*, 139, 235–236, 251–252.

¹⁶² С. Божанић, *Повеље цара Симеѿана Душана Манасѿиру Св. Панѿтелејмона*, ССА 15 (2016) 59.43–47; село се налазило надомак ушћа Струме, на северозападним обронцима Пангејске горе, cf. *Actes de Saint-Pantéléèmon*, ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, 158. Сам епитет је изведен од грчког ἡ Ἀθηνιώτισσα.

издао 1354/1355. у Скопљу, на молбу севастократора Дејана,¹⁶³ ктитора новооснованог братства, сазнаје се да је чудотворна икона Богородице *сама одредила* место на којем ће црква бити подигнута¹⁶⁴ и по којем је понела епитет *Архиљевска* – десетак километара северно од Матеича, на југоисточним падинама кумановске Црне горе.¹⁶⁵ Дејанова удовица, у монаштву Евдокија, и син Константин четврт столећа касније, тачније 1378/1379, тај Богородичин манастир с целокупним имањем поклонили су Хиландару.¹⁶⁶ Друга икона која се помиње готово истовремено веће је старине. Реч је о икони Богородице Захумске,¹⁶⁷ о чијем култу сведочи само ктиторски натпис епископа Деволу Григорија исписан 25. августа 1361. у Зауму, на западном зиду наоса, изнад улазних врата.¹⁶⁸ Поштовање ове иконе на крајњем југоистоку Охридског језера једино се може објаснити пореклом наручиоца изградње храма Богородице *τῆς Ζαχλουμπίτσας* с краја шесте деценије XIV столећа.¹⁶⁹ И сви други извори који сведоче о кесару Гргуру, ктитору те цркве, упућују на западне српске земље као на његову постојбину. Био је познат Римској курији јер се 2. марта 1347. Gregorio Golubie Cesari regni Racie среће као други међу адресатима папе Климента VI, а на његов се утицај код цара Душана озбиљно рачунало у погледу склапања уније између Српске цркве и Рима.¹⁷⁰ Кесар Гргур је око 1350. богато даривао базилику Светог Николе у Барију¹⁷¹ и био је један од угледних властелина првог српског цара¹⁷² – пред крај своје владавине Душан му је по-

верио на управу земље јужно од Охридског језера, са средиштем у Деволу.¹⁷³ Последњи пут кесар Гргур Голубић помиње се у натпису у Зауму,¹⁷⁴ док је једина Богородица Захумска прво седиште Хумске епископије, Богородичина црква у Стону,¹⁷⁵ у којој се, по свему судећи, и чувала поменута икона. Оснивањем те епархије 1220.¹⁷⁶ Сава је знатно према северу померио границе православља на источној јадранској обали,¹⁷⁷ па се с доста разлога и настанак иконе Богородице Захумске, односно њен култ, може везати за утемељивача Српске архиепископије. Седиште хумског владике је само четрдесетак година касније, у време Арсенија, Савиног ученика и наследника на црквеном престолу, премештено у Полимље,¹⁷⁸ а није познато да ли је тада и Богородичина икона пренета у ново средиште епископије. Свакако, у време кесара Гргура икона се више није налазила у Стону,¹⁷⁹ јер је град с полуострвом краљ Душан 22. јануара 1333. уступио Дубровчанима.¹⁸⁰ Ако је судити по представи Богородице са Христом на престолу, означене као *ἡ Πανύμνιτος*, у првој зони на северном зиду Заума, поред олтарске преграде,¹⁸¹ Богородица Захумска је могла понављати изглед цариградске Кириотисе, односно Богородице Студеничке.¹⁸² У сваком случају, може се поуздано тврдити да је Заум једина средњовековна црква која је добила посвету по икони чији је култ изворно српски.

У јужним крајевима Српског царства нови господари указивали су поштовање локалним светињама, као што је то био случај с Богородицом *τῆς Εἰκοσιφοίνισσης*. Око 1360. у неком пиргу у Драми или њеној

¹⁶³ Душанов зет, муж његове сестре по оцу Теодоре, касније деспот, cf. Б. Ферјанчић, *Десјотији у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 168–170; idem, *Севастократијори и кесари у Српском царству*, ЗФФ 10/1 (1970) 259–260.

¹⁶⁴ ... *кнѣзъ изволѣвшѣ тако бѣти храмъ кѣ*, cf. В. Алексић, *Два ирејиса потврде хрисовуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведења пресвете Богородице, задужбине севастократијора Дејана у селу Архиљевици код Прешева*, ССА 12 (2013) 34.13–18.

¹⁶⁵ Неких петнаест километара северозападно од Куманова, cf. А. Стојановски, *Где треба тражити манастир (и село) Архиљевицу?*, ЗЛУМС 22 (1986) 213–220. Манастир је данас у рушевинама, v. М. Златановић, *Архиљевица*, Врањски гласник 20 (1987) 169–175.

¹⁶⁶ За новија издања ове две повеље v. Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал 1 (Београд 2013) 241–253; П. Драгичевић, *Повеља царице Евдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове башићинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 87–102.

¹⁶⁷ Око тога да је реч о икони сагласни су и најугледнији истраживачи, v. С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, Београд 1960, 5, 16; Ђурић, *Византијске фреске*, 72.

¹⁶⁸ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 103.

¹⁶⁹ Област у ширем залеђу полуострва Пељешца на источној обали Јадрана од средине X века носи назив Захумље по српском племену *Ζαχλουμοι*, cf. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 124.

¹⁷⁰ На првом је месту наведен *iproповесийар краљевине Рашке* Никола Бућа из Котора, а из Гргура су били которски кнез Михаило, скадарски бискуп Марко Рагасио, један од зачетника ове неуспеле замисли, затим Петар Хранимир, кнез Скадра, и *кайетан* Бара Скањ Жаретић, cf. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, ed. A. Theiner, Romae 1859, 735; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* II, ed. L. de Thallóczy, C. Jireček, E. de Sufflay, Vindobonae 1918, 7, n° 29.

¹⁷¹ Б. Миљковић, *Немањини и Свети Никола у Барију*, ЗРВИ 44/1 (2007) 291–292.

¹⁷² Манастиру Арханђела надомак Призрена, Душановој задужбини, кесар је истовремено дао свог *камајника* Дабижива, који је имао обавезу да братству годишње испоручује осамнаест

лисичјих крзна, cf. С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свето-арханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 91. Познији извори савим јасно говоре о месту кесара Гргура на Душановом двору по виђењу которске властеле – у једној од кривотворених повеља о градским привилегијама наводи се на челу српских велможа, а као првог међу Душановим *саветницима* кесара Гргура доста касније помиње Мавро Орбин, пореклом Которанин, cf. *Monumenta serbica*, 152, n° 130; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, ed. С. Ђирковић, Београд 1968, 42. Није потребно наглашавати да је бискуп у Котору, најзначајнијој српској средњовековној луци, од 1089. био суфраган надбискупа Барија и Каносе.

¹⁷³ Кесара Гргура треба придружити већ познатим Душановим *намесницима* на југу пространог царства, cf. ИСН I, 532–533 (М. Благојевић).

¹⁷⁴ О томе детаљније v. М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 163–172.

¹⁷⁵ Cf. В. Кораћ, *Градњевска школа Поморја*, Београд 1965, 52–57; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 171–172.

¹⁷⁶ Први српски архиепископ је морао бити нарочито везан за то подручје јер је пре свог замонашења две године управљао Хумом, cf. Миљковић, *Житија*, 36.

¹⁷⁷ До установљења Српске цркве то је била Бока которска, cf. idem, *Кружни постоји у православној цркви (строгуљ коура, палаћѣра, свещеничко гоуљнѣ)*, ЗРВИ 50/2 (2013) 996–997.

¹⁷⁸ У храм првоапостола у данашњем Бијелом Пољу. На челу епископије тада се налазио старији краљев брат и у монаштву стричев имењак, потоњи архиепископ Сава II, cf. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам*, 225–231, бр. 64.

¹⁷⁹ Уколико реч није била о зидној слици.

¹⁸⁰ Д. Јечменица, *Прва сјонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50; за духовне потребе православних у Стону и на Пељешцу бринуо се један (по)п сьвѣткн, коме су дубровачке власти морале да омогуће несметану делатност, cf. idem, *Друја сјонска повеља*, 54.38–40.

¹⁸¹ Бабић, *О живописаном украсу*, 38–39.

¹⁸² Мало је вероватно да је кесар Гргур поседовао и са собом донео нарочито поштовану икону из Захумља на обале Охридског језера, како се то понегде наводи у стручној литератури.

околини, по налогу кесара Војихне, локалног господара, били су најмање пет месеци заточени Рајчин Судих и неки Кијевац, који су сматрали да су недужни и молили се Христу и Богородици за ослобођење из тамнице обраћајући јој се речима: Косенице, Ма(н)ко божна.¹⁸³ Реч је о чудотворној икони која се чува у истоименом манастиру на северним падинама Пангејске горе, тридесетак километара југоисточно од Дrame. У Хиландару је пак похрањена литијска икона Богородице с Христом и са Распећем на полећини из истог времена, на којој је Мајка Божија означена као Η ΚΟΣΙΝΤΖΑ.¹⁸⁴ Њен наручилац или дародавац могао је бити управо кесар Војихна, који је сахрањен у српском светогорском манастиру.¹⁸⁵ С обзиром на то да је бојени слој на икони с Пангејске горе у потпуности истрвен, њен изглед открива првобитни оков од племенитих метала из XIV столећа, димензија 137 × 76 cm, који се данас чува у Софији и сведочи о томе да хиландарска реплика опонаша оригинал, односно прототип – цариградску Одигитрију (сл. 8). Наведени примери су уједно и најстарија сведочанства о култу те иконе из околине Дrame, касније сматране и *нерукојвореном*.¹⁸⁶

Српски великаши су у новим областима на југу које су им поверене на управу подизали задужбине и украшавали их иконама, а неке од њих су с временом такође постајале предмет нарочитог поштовања. Тако је Радослав Хлапен током педесетих година XIV столећа у околини Водена ἐκ βάθρων подигао манастир Богородице Μεσωνισιωτισε, који је тридесетак година касније, марта 1385, његов зет Никола Балдовин Багаш поклатио тек обновљеном манастиру Светог Павла подно врха Атона. У тај светогорски манастир, који су обновили српски монаси Арсеније, Николин брат, и Герасим (Бранковић), пренета је тада и патронална икона Богородице с Христом из Хлапенове задужбине. Икона великих димензија (135 × 90 cm), на којој су Богомајка и Дете насликани приљубљених образа, у нежном загрљају,¹⁸⁷ била је нарочито поштована и у новом српском братству испод Атона, пре свега због једног од двојице ктитора тек обновљеног манастира.¹⁸⁸ О култу те иконе, негованом и од грчког братства које је преузело манастир крајем прве половине XVIII столећа, сведоче речи есфигменског јеромонаха Герасима Смирнакиса, који икону назива τῆς Θεομήτορος Μησιωτίσσης.¹⁸⁹ Као највећа манастирска

Сл. 8. Оков Богородице Косинице, криптиа Александра Невског, Софија, XIV век

Fig. 8. Revetment of Virgin τῆς Εικοσιφοίνισσης, crypt of Saint Alexander of Neva, Sofia, 14th century

светиња и данас се чува, попут Ἀξιὸν ἔστιν у Протату или Богородице Виматарисе у Ватопеду, на синтронону иза часне трпезе у олтару новог католикона из средине XIX века, посвећеног Сретењу (сл. 9). Хлапен пасторак Тома, син почившег кесара Прељуба, и његова жена Марија, кћерка цара Симеона, у самом су Водену, добијеном од Томиног очуха на управу, током прве половине седме деценије XIV столећа „из темеља обновили“ манастир Богородице τῆς Γαβαλλιωτίσσης, да би га десетак година касније, маја 1375, са свом покретном и непокретном имовином, поклонили Великој лаври на Светој Гори.¹⁹⁰ Том приликом је, уз

није и заслужни архимандрит Порфирије Успенски, који доноси и дослован превод њеног имена на руски језик (икона Богоматери Островској) у свом накнадно штампаном делу *Первое путешествие въ Аѳонскіе монастыри и скиты Архимандрита, нынѣ Епископа, Порфирія Успенскаго въ 1845 году* II/1, Киевъ 1877, 81. То је уједно и најстарији помен ове иконе.

¹⁹⁰ У то време је Тома са супругом већ увелико владао Јањиним носећи високу титулу деспота, cf. Н. Радосевић, Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса у Водену*, ЗРВИ 27–28 (1989) 217–256.

¹⁸³ ССЗН I, 42, бр. 118.

¹⁸⁴ Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 120; Петковић, *Иконе*, 31.

¹⁸⁵ Предња страна ове велике иконе (105 × 71,5 cm) делимично је преликана у XVII столећу, а и данас се чува у наосу хиландарског католикона, на зиду између северозападног улаза и малог гроба кесаровог унука Угљеше.

¹⁸⁶ G. Babić, *Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitza*, in: *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη Ι*, ed. М. Аспра-Вардаβάκη, Αθήνα 2003, 95–102; A. Trifonova, *Επένδυση εικόνας Παναγίας Οδηγήτριας από τη Μονή της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου*, *Μακεδονικά* 36 (2007) 33–36; Миљковић, *Чудотворна икона*, 277.

¹⁸⁷ М. Βασιλάκη, Γ. Ταβλάκης, Ε. Τσιγαρίδας, *Ἑρὰ Μονὴ Ἀγίου Παύλου. Εἰκόνες*, Ἀγιον Ὅρος 1998, 26–29; она је засигурно део ктиторског подухвата Радослава Хлапена из шесте деценије XIV века.

¹⁸⁸ Г. Суботић, *Обнова манастира Светиої Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983) 207–254; idem, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 26 (1987) 125–168.

¹⁸⁹ Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903, 606. Под истим називом помиње је више од пола столећа ра-

Сл. 9. Богородица Месонисиотиса, Свети Павле, АѠос, шестна деценија XIV столећа

Fig. 9. Virgin Μεσωνισιώτισσα, Saint Paul's monastery, Mount Athos, 1350s

остале драгоцености, из Водена у Лавру пренета и патронална икона њихове задужбине, која се наводи на првом месту и за чији се оков бележи да му недостају једна рука и два *йечайѡа*.¹⁹¹ Сам епитет и нарочито опис окова, очигледно састављеног од више делова, који су независно један од другог могли да буду уклоњени са иконе, упућују на закључак да је икона Богородице Гавалиотисе у дужем периоду била предмет култа и да је вероватно била старија од ктиторског подухвата супружника. Будући да се у даровној повељи помиње само градња цркве, а манастир тек у *каѡасѡиху* – инвентарском попису покретних манастирских добара – Тома и Марија су, по свему судећи, од темеља саградили само манастирски католикон.¹⁹² Две нарочито поштоване Богородичине иконе из Во-

¹⁹¹ „... λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς τὸ χεῖρ (καὶ) βούλλαι β’“, *Actes de Lavra III*, ed. P. Lemerle et al., Paris 1979, 106, n° 147.1–2.

¹⁹² Основно језгро манастирских поседа, како унутар зидина Водена тако и у околини града, било је део Маријиног мираза; до 1328. ти поседи припадали су протовестијару Андронику Палеологу, унуку Михаила VIII, нећаку Андроника II, а Маријином прадеди по мајци, cf. *ibid.*, 103–104, n° 146.27–35; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit IX*, ed. E. Trapp, Wien 1989, 81, n° 21435.

дена и његове ближе околине уочи турског освајања тих крајева 1385. пренете су на Свету Гору.¹⁹³

Још једна икона припада кругу српске властеле, односно обласних господара на југу некадашњег царства, а наручилац ју је однео на север. Реч је о двостраној икони *василисе* Јелене, супруге деспота Јована Угљеше, господара Сера, и кћерке кесара Војихне, господара Дrame, која је убрзо по судбоносном поразу код Черномена на Марици 26. септембра 1371. напустила Сер и у Солуну наручила израду тог дела јединствене иконографске садржине (сл. 10, 11). На једној страни ове велике иконе (89 × 60 cm) опонаша се познати солунски мозаик из манастира τῶν Λατόρων, с краја V столећа, којем је позније предање приписало *нерукоѡворени* постанак, као и чудесно откриће пошто је пет стотина година био скривен иза лажног зида. Сликару иконе мозаик је несумњиво био познат, али је користио и *Приѡвесѡи корисну* о тој зидној слици из пера монаха Игњатија, игумана солунског манастира τοῦ Ἀκαλνίου, написану у XI столећу.¹⁹⁴ Прво открива гестикулација, положај руку обојице представљених пророка, а друго завршетак текста на Христовом свитку – αὐτὸς(ς) δῶσει ἀνάπαυσιν τῷ οἴκῳ τοῦτῳ¹⁹⁵ – преузет из списка игумана Игњатија, а не с мозаика. На другој страни су насликане две стојеће фигуре пригнутих глава; слева је Богородица покривених руку, означена као Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ, док је десно као старац приказан свети Јован Богослов, чија се успомена прославља 26. септембра, на дан погибије Јелениног супруга деспота Јована Угљеше. За неутешну удовицу, која је раније изгубила и сина јединца, Мајка Божија је била једино *уѡочиѡиѡе* у ишчекивању Другог Христовог доласка и васкрсења мртвих, које су још у својим визијама нагостили старозаветни пророци, а како је и солунски мозаик тумачио игуман Игњатије. За потоњу монахињу Јефимију икона је несумњиво имала дубоко емотивно и симболично значење.¹⁹⁶ Да би била видљива са обе стране, морала је бити смештена у посебан проскинитар. Није познато како је, засигурно после смрти учене монахиње и песникиње, доспела у манстир Поганово.¹⁹⁷ У сваком случају, икона на којој је насликана верна реплика *чудѡѡворноѡ* солунског мозаика ширила је култ те зидне слике далеко на север.¹⁹⁸

Из наредног, XV столећа познато је још неколико примера нарочито поштованих икона код Срба. Један од њих припада католичком свету у Приморју. Приликом трајне предаје свог града Млечанима 19. маја 1443. становници Бара су од нових господара изричито захтевали да „la imagine de nostra donna santa Maria de Rotezo“ остане у градској катедралној цркви Светог

¹⁹³ Готово истовремено у манастир Хиландар из Скопља је приспела икона Богородице Тројеручице, cf. Миљковић, Повест, 224.

¹⁹⁴ Idem, *Чудѡѡворна икона*, 107–117.

¹⁹⁵ Cf. *Varia Graeca sacra. Сборникъ греческихъ неизданныхъ богословскихъ текстовъ IV–XV вѡковъ*, ed. А. Пападопуло-Керамевсъ, Санкт Петербургъ 1909, 107.27–28.

¹⁹⁶ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поѡанова*, Саопштења 25 (1993) 25–38.

¹⁹⁷ Ваља приметити да су храмови и манастири у средњовековној Србији врло ретко посвећивани светом Јовану Богослову. Штавише, на територији српске деспотовине Поганово је јединствен пример. Манастир је основан десетак година после Јефимијине смрти, између 1413. и 1425, cf. *ibid.*, 34–38.

¹⁹⁸ Икона се данас чува у Софији.

Ђорђа, седишту Барске надбискупије.¹⁹⁹ Несумњиво је реч о веома поштованој слици будући да се помиње у тексту у којем се набрајају градске повластице. Као време њеног преноса из оближње ратачке опатије бенедиктинаца у барску катедралу може се предложити пролеће 1396, када је војвода Сандаљ Хранић, поред Будве, освојио Паштровиће и Ратац,²⁰⁰ док је суседни Бар остао у поседу Балшића. У трагању за старином ове иконе не би требало губити из вида то да је првобитни патрон ратачке опатије био арханђео Михаило, како се то види из дубровачког акта издатог 22. марта 1247, у време добро познатог спора око јурисдикције између Барске и Дубровачке надбискупије.²⁰¹ Као Богородица Њџићска први пут се помиње у хрисовуљи Стефана Уроша II Милутина којом је 15. марта 1306. краљ потврдио поседе што их је опатији даровала његова мати краљица Јелена.²⁰² Посвета манастира промењена је током друге половине XIII столећа,²⁰³ а из тог времена вероватно потиче и Богородичина икона.

Пред крај владе деспота Ђурђа, 1453/1454, митрополит градачки Нићифор наручио је два звона за седиште своје епархије. Веће од њих, тежине 182 kg, и данас је у једном од звоника чачанске цркве. Натпис који краси звоно сведочи о томе да је приложено прѣсвѣтон ѹдѡтворницѣ градьѣкон.²⁰⁴ Наручилац је именом једини познати архијереј који је столовао у Градцу на Морави, а истовремено се у том натпису налази и једини помен чудотворне иконе Богородице Градачке.²⁰⁵ Манастир Моравски Градац свакако је основан пре 1189, јер се приликом дочека цара Фридриха I Барбаросе у Нишу манастирски ктитор кнез Страцимир, Немањин старији брат, у изворима среће последњи пут.²⁰⁶ Судаћи по редоследу побројаних игумана који су служили приликом устоличења студеничког архимандрита – „Светог Георгија у Расу и Свете Богородице Градачке и Светог Николе у Топлици“²⁰⁷ – оснивање манастира на Западној Морави може се датовати у време између изградње двеју Немањиних задужбина, у другу половину седме деценије XII века.²⁰⁸ Братство

¹⁹⁹ *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike IX*, ed. S. Ljubić, Zagreb 1890, 173–174.

200 И. Божић, *Средњовековни Пашићровићи*, ИЧ 9–10 (1960) 152; ИСН II, 58 (С. Ђирковић). Војвода Сандаљ је 3. јануара 1398, управо у ратачкој опатији примио дубровачког посланика Марина Гундулића, cf. *Acta et diplomata* II, 168, n° 597.

²⁰¹ „.... s. Michael de Reteza“, cf. *Acta et diplomata* I, 56, n° 182.

²⁰² Зборник средњовековних ћириличких јовела и јисама, 393–399, бр. 106.

²⁰³ За бенедиктинску опатију Свете Марије v. Ђ. Бошко-
вић, В. Кораћ, *Ришац*, Старица 7–8 (1958) 39–74; М. Спремић,
Ришачка опатија код Бара, ЗФФ 8/1 (1964) 191–214.

²⁰⁴ Из натписа на мањем звону, тешком седамдесет осам килограма, које се данас чува у београдском Народном музеју, сазнају се година ливења и име ливца – Радоја звонара, cf. ССЗН I, 95, бр. 310, 311; Б. Радојковић, *Средњовековна звона Ботородице Градачке*, in: *Ботородица Градачка у историји српског народа*, ed. М. Вуловић, Чачак 1993, 115–123.

²⁰⁵ У попису који је 17. маја 1453. саставио *архиепископ* зетски Јосиф у Копорину, уз тринаест старих епархија Српске цркве из времена краља Милутина и архиепископа Никодима, додате су и две нове – Градачка и Кончулска. Cf. ССЗН I, 94, бр. 303.

²⁰⁶ ИСН I, 256 (Ј. Калић).

²⁰⁷ Свети Сава, *Сабрана дела*, 138.

208 Завршетак izgradnje Petrove crkve u danashnjem Bijelom Polju, zaduzbine humskog kneza Miroslava, pouzdano se datuje u 1161/1162, cf. M. Marković, *O kijijskom najiysu kne-*

је уживало велики углед – према *Друїој жичкој њовељи* из двадесетих година XIII столећа, било је међу четири краљевска манастира, по следећем реду: Студеница, Ђурђеви ступови у Расу, Хиландар и Градац на Морави.²⁰⁹ У *Светијосѣфанској хрисовуљи* из друге деценије наредног, XIV столећа његов игуман је на шестом месту, иза студеничког, затим милешевског, сопоћанског и бањског, као и старешине манастира истог имена, Градца на Ибру, а испред игумана Светог Георгија у Расу.²¹⁰ Не може се са сигурношћу тврдити да ли је икона што се средином XV столећа сматрала чудотворном патронална икона коју је свом манастиру поклонио још кнез Страцимир.

Можда је за непостојање конфесионалних граница у поштовању икона најбољи пример Ивана Црнојевића, господара Зете. После предаје Скадра Османлијама у марту 1479. Млечани су по сваку цену хтели да сачувају тек успостављен мир, па је господар Зете, остављен на цедилу од дојучерашњих покровитеља и савезника, а суочен с надмоћном турском силом, морао да напусти своје поседе и с породицом и најближом властелом потражи уточиште с друге стране Јадрана. Гостопримство, као и помоћ за један неуспео покушај дизања буне против турске власти у залеђу Будве, већ с краја лета 1479. пружио му је напуљски краљ Феранте. Током поновног боравка на Апенинском полуострву,²¹¹ вероватно почетком 1481, Иван Црнојевић је отишао на поклоњење *нерукојиво-реној* икони Богородице у Лорето (*Madonna di Loreto*), двадесетак километара југоисточно од Анконе, у један од тада највећих ходочасничких центара на полуострву.²¹² Црква Свете Марије се као сеоска први пут помиње у једној исправи с датумом 4. јануар 1193,²¹³ док се икона Богородице („*ymagine beate Virginis*“) први пут среће у извештају од 23. октобра 1315. о пљачкању цркве, које су у два наврата у претходне две године извели локални гибелини.²¹⁴ Помен скупогеног украса украденог са иконе Мајке и Детета сведочи о томе да је слика већ тада уживала нарочито поштовање, док четврт столећа касније, око 1340, настају прва писана сведочанства о ходочашћима и даровима које су поклоници остављали цркви.²¹⁵ У молитвама

за Мирослава у цркви *Свѣтой Пейтра на Лиму*, Зограф 36 (2012) 21–43; тако би се ктиторски подухвати двојице старије Немањине браће и подизање његових првих задужбина у Топлици заједно могли сместити у шездесете године XII столећа.

²⁰⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116.

²¹⁰ Повеља краља Милутина манастиру Бањска П. Фо-
тошћиније издања и ирајће студије, ed. Ђ. Трифуновић, Београд
2011, 26.

²¹¹ ИЦГ II/2, 322–323 (И. Божић).

²¹² И данас је једно од најпосећенијих одредишта за хришћанске поклонике у Италији.

²¹³ „... ecclesiam Sancta Marie que est sita in fundo Laureti.“

²¹⁴ U. Chevalier, *Notre-Dame de Lorette*, Paris 1906, 141–143, 156–157.

²¹⁵ Стотинак година касније, 15. фебруара 1438, први пут је у једном документу забележен одјек предања у настајању, легенде о Богородичиној кући (*Santa Casa*) из Назарета, коју су, по паду Акра 1291, анђели најпре пренели у Трсат код Ријеке, потом у Реканати код Анконе и, коначно, у суседни Лорето. До посете Ивана Црнојевића том светилишту предање је већ у потпуности било формирано, на шта указују и његове речи: «ѡбрътохъ прѣкюдны храмъ; године 1468. отпочело се са изградњом данашње велике базилике на месту старе цркве захаљујући пре свега богатим прилозима ходочасника. Cf. *ibid.*, 165–232.

Сл. 10. Двострана икона василисе Јелене, Софија, крај 1371, њредња страна
 Fig. 10. Double-sided icon of basilissa Helena, Sofia, the end of 1371, obverse

пред иконом Богородице де Лорита, која многа чюдеса и знаменја ствара метъ,²¹⁶ бивши зетски господар заветовао

се да ће, уколико му Мајка Божија помогне и омогући повратак у ошачасѣво, тамо одмах подићи цркву у

146 ²¹⁶ Икона се у изворима не среће од XVI века, када ју је заменила дрвена скулптура Богородице с малим Христом, која је

изгорела у пожару 1921. и која је замењена данашњом, cf. K. Véléz, *The miraculous flying house of Loreto*, Princeton 2018, 13, 153–192.

Сл. 11. Двосјрана икона василисе Јелене, Софија, крај 1371, пољеђина
Fig. 11. Double-sided icon of basilissa Helena, Sofia, the end of 1371, reverse

њену славу. На вест о смрти султана Мехмеда II Освајача, који је умро 3. маја 1481,²¹⁷ Иван Црнојевић је похитао назад, у постојбину, где је у старој области

убрзо успоставио власт и, испуњавајући обећање дато пред иконом, 1483/1484. довршио изградњу тробродног храма посвећеног Рођењу Богородичином, главне цркве новооснованог Цетињског манастира, у који је

²¹⁷ ИСН II, 415–416 (М. Благојевић, М. Спремић).

²²⁷ Познати преписивач Аверкије от земље херцѣга, који се више од десет година током треће и четврте деценије XVII сто-

Последња година убележена са именом приложника је 1672/1673.²²⁸ Манастир је у наредним деценијама престао да постоји и вероватно је, као и многи други, запустео 1690, у време Велике сеобе. Тада је и Богородичина икона којој су приписиване чудотворне моћи пренета у Бању Прибојску, седиште митрополије, да би убрзо по гашењу и тог црквеног средишта била однета у Чајнице, где се и данас налази.²²⁹

Један млађи путописац из венецијанског залеђа, из Вићенце, по имену Марко Антонио Пигафета, сачинио је занимљив опис манастира Раванице. Он је био члан бројног посланства које је 1. јула 1567, по налогу цара Максимилијана II, кренуло за Цариград, где је требало са султаном Селимом II утаначити услове за склапање мира. У повратку, почетком априла 1568, делегација је посетила Раваницу. Иако је главни циљ посете било поклоњење моштима кнеза Лазара, млетачки путописац помиње и „una imagine della Vergine Maria“. Икона се чувала у олтару католиконе и сматрана је делом апостола Луке. По пишчевим речима, била је тамна и исте величине као Богородица из Лорета, а монаси су тврдили да је чудотворна.²³⁰ Тај путопис једини сведочи о постојању неке чудотворне Богородичине иконе у задужбини кнеза Лазара, а тврдња да је бојени слој на слици потамнео најпре говори о старини иконе, односно о њеној дуговекој употреби у богослужбене сврхе. У време када је Пигафета посетио Раваницу манастир је постојао већ безмало две стотине година, али не треба искључити могућност да је ктитор приликом оснивања братству поконио и неку старију нарочито поштовану икону.

Тридесетак овде изложених примера јасно сведочи о поштовању указиваном појединим иконама код Срба, пракси која је у свим својим појавним облицима у потпуности усвојена из Византије. Ипак, може се уочити и једна особеност српске средине. Наиме, у више од хиљаду година дугој историји Византије приповести о чудотворним иконама у великом су броју настајале током *смућених* времена и криза кроз које је Ромејско царство у неколико наврата пролазило за свог дугог постојања, када је само вера у натприродно будила наду и уливала снагу за даљу борбу.²³¹ У средњовековној Србији пак у последња три столећа

лећа бавио преписивањем књига у карејској испосници Светог Саве, преписивачку је делатност започео у светли когородници добрих ствари, где је 1614. преписао један панегирик, а своје име скрио у акростих. Још се један сабрат крушевске обитељи и Аверкијев савременик среће у Кареји, у келији манастира Хиландара званој *Кожина* – јеромонах Венијамин је 1627/1628. преписао *Пролог* за целу годину, намењен братству Завале, где је примио монашки постриг, cf. Н. Р. Синдик, *Хиландарски њисар Аверкије*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 377–392; ССЗН VI, 112, бр. 10134.

²²⁸ Cf. Новаковић, *Српски њоменици*, 6; нажалост, и тај драгоцен рукопис, који се чувао под редним бројем 226 у београдској Народној библиотеци, уништен је 6. априла 1941. у пожару који су изазвале немачке бомбе, cf. Стојановић, *Каштало*, 386, бр. 531.

²²⁹ Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, 191–192; икону готово у потпуности прекрива оплата од позлаћеног сребра коју је између 1865. и 1868. израдио сарајевски кујунџија Ристо Андрић, а светиња се чува у чајничкој Новој цркви, храму Успења Богородичиног.

²³⁰ Р. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567*, *Starine* 22 (1890) 181.

²³¹ Миљковић, *Чудотворна икона*, 286.

Сл. 12. Чајничка Красница, 1343

Fig. 12. Beauty of Čajniče, 1343

њене државности култови икона јачали су управо током највећих успона у развоју земље, који су понекад и приписивани деловању ових чудотворних слика – у време стицања државне и црквене самосталности почетком XIII века или у доба највећих територијалних проширивања и уздизања на царство крајем тог и средином наредног, XIV столећа. Штавише, могу се и издвојити неке личности из српске историје које су више од других настојале да у све видове верског, културног и државног живота пренесу византијски узор и образац понашања и ту их укорене, што се односи и на поштовање икона. На првом месту то је био Сава, светогорски васпитаник и оснивач независне Српске цркве, који је још као млад монах ницице падао пред највећим сликаним светињама на Атонском полуострву.²³² Следећи је краљ Милутин, који као да је поконицама за манастире с нарочито поштованим иконама у непосредном суседству, како се то види из наведених извора, наговестио правац ширења територије српске државе под својим наследницима, док је краљ Душан, према познијем предању, освајање Сера, где је потом проглашен за цара, приписао Богородичиној икони што се и данас чува у Хиландару.²³³

²³² Idem, *La vie de saint Sava de Serbie par Domentijan et les cultes des icônes athonites thaumaturges de la Vierge*, *Byzantion* 78 (2008) 304–338.

²³³ Idem, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, 319–348.

- Зборник средњовековних ћириличких њовела и љисама Србије, Босне и Дубровника I. 1186–1321, ed. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011 (*Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih pove-lja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika I. 1186–1321*, ed. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011).
- Златановић М., *Архиљевица*, Врањски гласник 20 (1987) 169–175 [Zlatanović M., *Arhiljevica*, Vranjski glasnik 20 (1987) 169–175].
- Иванова К., *Срѣбска редакција на Службата за императрица Теофана*, Археографски прилози 10–11 (1989) 83–106 [Ivanova K., *Srűbska redakciia na Sluűbata za imeratrira Teofana*, Arheo-grafski prilozi 10–11 (1989) 83–106].
- Ивановић М., *Црква Боћородице Одићитрије у Пећкој љаћиријар-шију*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 133–156 [Ivanović M., *Crkva Bogorodice Odigitrije u Pećkoј patriјaršiji*, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 133–156].
- Истйорија срѣској народа I*, Београд 1981 (*Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981).
- Истйорија срѣској народа II*, Београд 1982 (*Istorija srpskog naroda II*, Beograd 1982).
- Истйорија Црне Горе II/2*, ed. Д. Вујовић et al., Титоград 1970 (*Ist-oriја Crne Gore II/2*, ed. D. Vuјović et al., Titograd 1970).
- Јанковић М., *Ејискојије и мићројолије Срѣске цркве у средњем веку*, Београд 1985 (Janković M., *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem веку*, Beograd 1985).
- Јечменица Д., *Друја сѣјонска љовела краља Сѣефана Душана*, Стари српски архив 9 (2010) 51–61 [Јечменica D., *Druga stonska povelja kralja Stefana Dušana*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 51–61].
- Јечменица Д., *Прва сѣјонска љовела краља Сѣефана Душана*, Стари српски архив 9 (2010) 25–50 [Јечменica D., *Prva stonska povelja kralja Stefana Dušana*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 25–50].
- Кајмаковић З., *Живойис у Добруну*, Старинар 13–14 (1965) 251–260 [Kajmaković Z., *Živopis i Dobruni*, Starinar 13–14 (1965) 251–260].
- Кајмаковић З., *Зидно сликарсѣво у Босни и Херцејовини*, Сарајево 1971 (Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sara-jevo 1971).
- Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967 (Kalić-Mijušković J., *Beograd u srednjem веку*, Beograd 1967).
- Калић-Мијушковић Ј., *Подаци Алберѣа Ахенској о ујарско-ви-занѣијским односима крајем XI века*, Зборник Филозофског факултета 10/1 (1968) 183–190 [Kalić-Mijušković J., *Podaci Al-berta Ahenskog o ugarsko-vizantiјskim odnosima krajem XI века*, Zbornik Filozofskog fakulteta 10/1 (1968) 183–190].
- Кашанин М., *Манастир Добрун*, Старинар 4 (1928) 67–80 [Kašanin M., *Manastir Dobrun*, Starinar 4 (1928) 67–80].
- Кондаков Н. П., *Иконография Богоматери II*, Петроград 1915 (Kondakov N. P., *Ikonoграфiја Bogomateri II*, Petrograd 1915).
- Копривица М., *Хрисовуља краља Сѣефана Душана Хѣјетовском манастѣиру*, Стари српски архив 13 (2014) 143–179 [Koprivica M., *Hrisovulja kralja Stefana Dušana Htetovskom manastiru*, Stari srpski arhiv 13 (2014) 143–179].
- Кораћ В., *Градићелска школа Поморја*, Београд 1965 (Korać V., *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965).
- Косановић С., *Срѣске сѣјарине у Босни. Неколике биљешке*, Гла-сник Српског ученог друштва 29 (1871) 158–188 [Kosanović S., *Srpske starine u Bosni. Nekolike bilješke*, Glasnik Srpskog ученог друштва 29 (1871) 158–188].
- Куев К., Петков Г., *Сѣбрани сѣчинения на Константин Косте-нечки. Исследване и текст*, София 1986 (Kuev K., Petkov G., *Sűbrani sűchineniia na Konstantin Kostenechki, Izsledvane i tekst, Sofiia* 1986).
- Лазарев В. Н., *История византийской живописи*, Москва 1986 (Lazarev V. N., *Istoriia vizantijskoј zhivopisi*, Moskva 1986).
- Латински извори за българската история III, ed. М. Войнов et al., София 1965 (*Latinski izvori za búlgarskata istoriia III*, ed. M. Voinov et al., Sofiia 1965).
- Мавро Орбин, *Краљевсѣво Словена*, ed. С. Ћирковић, Београд 1968 (Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, ed. S. Ćirković, Beograd 1968).
- Марјановић-Душанић С., Суботин-Голубовић Т., *Повела краља Сѣефана Душана Манастѣиру Хиландару. Поћверга о љоклону Манастѣира Св. Ѓорђа и села Уложиија који је Хиландару љриложила Миљина жена Радослава*, Стари српски архив 9 (2010) 63–73 [Marjanović-Dušanić S., Subotin-Golubović T., *Po-velja kralja Stefana Dušana Manastiru Hilandaru. Potvrda o ро-klonu Manastira Sv. Đorđa i sela Uloűišta koji је Hilandaru priloűila Miűšina žena Radoslava*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 63–73].
- Марковић В., *Православно монашѣво и манастѣири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920 (Marković V., *Pravoslavno monaű-stvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*, Sremski Karlovci 1920).
- Марковић М., *О кѣићиторском најѣису кнеза Мирослава у цркви Свѣиој Пећѣра на Лиму*, Зограф 36 (2012) 21–46 [Marković M., *O ktitorskom natpisu kneza Miroslava u crkvi Svetog Petra na Limu*, Zograf 36 (2012) 21–46].
- Милановић В., *„Пророци су ље најовесѣили“ у Пећи*, in: Архи-ејиској Данило II и њејово доба, ed. В. Ј. Ѓурић, Београд 1991, 409–424 (Milanović V., *„Proroci su те nagovestili“ u Peći*, in: *Arhi-episkop Danilo II i njegovo доба*, ed. V. Ј. Đurić, Beograd 1991, 409–424).
- Миљковић Б., *Жићија свѣиој Саве као извори за истйорију сред-њовековне уметносѣи*, Београд 2008 (Miljković B., *Ѓitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008).
- Миљковић Б., *Кружни љосѣриј у љравославној цркви (строуууљћ коура, папалѣћра, свещеннѣско гоуууѣ)*, Зборник радова Ви-зантолошког института 50/2 (2013) 987–1002 [Miljković B., *Kružni postrig i pravoslavnoj crkvi (strongylē koura, papalēthra, sveshchenich'sko goym'n'ce)*, Zbornik radova Vizantološkog insti-tuta 50/2 (2013) 987–1002].
- Миљковић Б., *Немањѣи и Свѣиј Никола у Барију*, Зборник радо-ва Византолошког института 44/1 (2007) 275–294 [Miljković B., *Nemanjići i Sveti Nikola u Bariju*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 44/1 (2007) 275–294].
- Миљковић Б., *Повест о чудойтворним иконама манастѣира Хиландара*, Зограф 31 (2006–2007) 219–228 [Miljković B., *Povest o čudotvornim ikonama manastira Hilandara*, Zograf 31 (2006–2007) 219–228].
- Миљковић Б., *Хиландарска икона срѣској цара Сѣефана*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 319–348 [Miljković B., *Hilandarska ikona srpskog cara Stefana*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 319–348].
- Миљковић Б., *Чудойтворна икона у Визанѣији*, Београд 2017 (Miljković B., *Čudotvorna ikona u Vizantiji*, Beograd 2017).
- Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Свѣиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003 (Mišić S., Subotin-Golubović T., *Svetoarhandjelovska hrisovulja*, Beograd 2003).
- Мишић С., *Хрисовуља краља Сѣефана Душана Хиландару којом љрилаже власѣелина Рудла*, Стари српски архив 9 (2010) 75–86 [Mišić S., *Hrisovulja kralja Stefana Dušana Hilandaru којом prilаže vlastelina Rudla*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 75–86].
- Мишић С., *Хрисовуља краља Сѣефана Уроша III Призренској ејискојији*, Стари српски архив 8 (2009) 11–36 [Mišić S., *Hriso-vulja kralja Stefana Uroša III Prizrenskoj episkopiji*, Stari srpski arhiv 8 (2009) 11–36].
- Младеновић А., *Повела и љисма десѣиоја Сѣефана*, Београд 2007 (Mladenović A., *Povelje i pisma despota Stefana*, Beograd 2007).
- Новаковић С., *Срѣски љоменици XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 1–152 [Novaković S., *Srpski potenici XV–XVIII века*, Glasnik Srpskog ученог друштва 42 (1875) 1–152].
- Панић Д., Бабић Г., *Боћородица Љевишка*, Београд 1975 (Panić D., Babić G., *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975).
- Пејић С., *Манастѣир Свѣиј Никола Дабарски*, Београд 2009 (Pejić S., *Manastir Sveti Nikola Dabarski*, Beograd 2009).
- Первое путешествие въ Аѣонскіе монастыри и скиты Архи-мандрита, нынѣ Епископа, Порфирия Успенскаго въ 1845 году II/1, Кіевъ 1877* (*Pervoe puteshestvie v” Afonskie monastyri i skity Arkhimandrita, nyníĕ Episkopa, Porfiriiĕ Uspenskago v” 1845 году II/1, Kiev” 1877*).
- Петковић С., *Иконе манастѣира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997 (Petković S., *Ikone manastira Hilandara*, Manastir Hilandar 1997).
- Петровић В., *Две хрисовуље краља Сѣефана Душана којима љо-ѣврђује Хрѣљине љрилоје Манастѣиру Хиландару у Шѣиуу и Сѣјрумици*, Стари српски архив 13 (2014) 3–32 [Petrović V., *Dve hrisovulje kralja Stefana Dušana којима potvrđuje Hreljine pri-loge Manastiru Hilandaru u Štĕpi i Strumici*, Stari srpski arhiv 13 (2014) 3–32].
- Повела краља Милућина манастѣиру Банска II. Фоћоћијије издања и љраћеће сѣудује*, ed. Ѓ. Трифуновић, Београд 2011 (*Povelja kralja Milutina manastiru Banjska II. Fototĕpiје izdanja i prateće studije*, ed. Đ. Trifunović, Beograd 2011).
- Повѣсть о Евфросини Полоцкой*, in: *Памятники старинной русской литературы IV*, ed. Г. Кушелев-Безбородко, С. Петербург 1862, 172–179 (*Poviĕst” o Evfrosinii Polotskoј*, in: *Pamiĕtniki*

- starinnoi russkoj literatury* IV, ed. G. Kushelev”-Bezborodko, S. Peterburg” 1862, 172–179).
- Поповић А. В., *Четири портрета Стефана Немање у византијској књижевности XII века*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 121–129 (Popović A. V., *Četiri portreta Stefana Nemanje u vizantijskoj književnosti XII veka*, in: *Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 121–129).
- Порчић Н., *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива*, *Стари српски архив* 5 (2006) 83–99 [Porčić N., *Povelja kralja Stefana Dušana Dubrovčanima o carini sluga Dabiživa*, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 83–99].
- Радовановић А., *Хиландарска икона Бојородице Тројеруџице*, *Хиландарски зборник* 14 (2017) 173–188 [Radovanović A., *Hilandarska ikona Bogorodice Trojeručiće*, *Hilandarski zbornik* 14 (2017) 173–188].
- Радојковић Б., *Средњовековна звона Бојородице Градачке*, in: *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ed. М. Вуловић, Чачак 1993, 115–123 (Radojković B., *Srednjovekovna zvona Bogorodice Gradačke*, in: *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda*, ed. M. Vulović, Čačak 1993, 115–123).
- Радојчић С., *Српске иконе од XII века до 1459. године*, Београд 1960 (Radojčić S., *Srpske ikone od XII veka do 1459. godine*, Beograd 1960).
- Радојчић С., *Стишине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941 (Radojčić S., *Starine Crkvenog muzeja u Skoplju*, Skoplje 1941).
- Радошевић Н., Суботић Г., *Бојородица Гавалиотица у Водену*, *Зборник радова Византолошког института* 27–28 (1989) 217–256 [Radošević N., Subotić G., *Bogorodica Gavaliotisa u Vodenu*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 27–28 (1989) 217–256].
- Радужко М., *Трагови престола великог жупана Стефана Немањића и фреско-украс главне цркве манастира Студенице*, *Зограф* 36 (2012) 47–64 [Radujko M., *Tragovi prestola velikog župana Stefana Nemanjića i fresko-ukras glavne crkve manastira Studenice*, *Zograf* 36 (2012) 47–64].
- Ракић С., *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Београд 1998 [Rakić S., *Ikone Bosne i Hercegovine (16–19. vijek)*, Beograd 1998].
- Россия и греческий мир в XVI веке I*, ed. С. М. Каштанов, Москва 2004 (Rossiia i grecheskii mir v XVI veke I, ed. S. M. Kashtanov, Moskva 2004).
- Свети Сава, *Сабрана дела*, ed. Т. Јовановић, Београд 1998 (Sveti Sava, *Sabrana dela*, ed. T. Jovanović, Beograd 1998).
- Синдик Н. Р., *Хиландарски писар Аверкије*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 377–392 (Sindik N. R., *Hilandarski pisar Averkije*, in: *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*, ed. P. Ivić, Beograd 1995, 377–392).
- Славева Л., Мошин В., *Првајћа жрамота на Стефан Душан за манастирој Трескавец од 1 септември 1334 до 31 август 1335 година*, in: *Споменици за средновековна и нововремена историја на Македонија IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастири и цркви во Прилепска област*, ed. В. Мошин, Скопје 1981, 69–92 [Slaveva L., Mošin V., *Prvata gramota na Stefan Dušan za manastir Treskavec od 1 septemvri 1334 do 31 avgust 1335 godina*, in: *Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija IV. Gramoti, zapisi i druga dokumentarna građa za manastirite i crkvice vo Prilepskata oblast*, ed. V. Mošin, Skopje 1981, 69–92].
- Славева Л., Мошин В., *Трејтајћа Душанова жрамота за манастирој Трескавец од околу 1344–1345 година*, in: *Споменици за средновековна и нововремена историја на Македонија IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастири и цркви во Прилепска област*, ed. В. Мошин, Скопје 1981, 143–153 [Slaveva L., Mošin V., *Tretata Dušanova gramota za manastir Treskavec od okolu 1344–1345 godina*, in: *Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija IV. Gramoti, zapisi i druga dokumentarna građa za manastirite i crkvice vo Prilepskata oblast*, ed. V. Mošin, Skopje 1981, 143–153].
- Смолчић Макуљевић С., *Манастир Трескавац*, Београд 2019 (Smolčić Makuljević S., *Manastir Treskavac*, Beograd 2019).
- Спремић М., *Ратничка ојастајна код Бара*, *Зборник Филозофског факултета* 8/1 (1964) 81–215 [Spremić M., *Ratačka opatija kod Bara*, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 8/1 (1964) 81–215].
- Стари српски записи и натписи I*, ed. Љ. Стојановић, Београд 1902 (*Stari srpski zapisi i natpisi I*, ed. Lj. Stojanović, Beograd 1902).
- Стари српски записи и натписи III*, ed. Љ. Стојановић, Београд 1905 (*Stari srpski zapisi i natpisi III*, ed. Lj. Stojanović, Beograd 1905).
- Стари српски записи и натписи VI*, ed. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1926 (*Stari srpski zapisi i natpisi VI*, ed. Lj. Stojanović, Sremski Karlovci 1926).
- Стари српски родослови и летописи*, ed. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927 (*Stari srpski rodoslovi i letopisi*, ed. Lj. Stojanović, Sremski Karlovci 1927).
- Стевовић И., *„Prospetto della citta di Ragusa“*. Нови извор за најранију историју византијског Дубровника, *Зборник радова Византолошког института* 29–30 (1991) 137–154 [Stevović I., *„Prospetto della citta di Ragusa“*. Novi izvor za najraniju istoriju vizantijskog Dubrovnika, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 29–30 (1991) 137–154].
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд–Краљево 2017 (Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, ed. Lj. Juhas-Georgievsk, T. Jovanović, Beograd–Kraljevo 2017).
- Стојановић Љ., *Каталог Народне библиотеке у Београду*, Београд 1903 (Stojanović Lj., *Katalog Narodne biblioteke u Beogradu*, Beograd 1903).
- Стојановски А., *Где треба тражити манастир (и село) Архилевицу?*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 22 (1986) 213–220 [Stojanovski A., *Gde treba tražiti manastir (i selo) Arhiljevicu?*, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 22 (1986) 213–220].
- Стратимировић Ђ., *Археолошки прилози*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (1891) 283–293 [Stratimirović Đ., *Arheološki priloz*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (1891) 283–293].
- Суботић Г., *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Појанова*, *Саопштења* 25 (1993) 25–40 [Subotić G., *Ikona vasilise Jeleni i osnivači manastira Poganova*, *Saopštenja* 25 (1993) 25–40].
- Суботић Г., *Манастир Бојородице Месонисиотисе*, *Зборник радова Византолошког института* 26 (1987) 125–171 [Subotić G., *Manastir Bogorodice Mesonisiotise*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 26 (1987) 125–171].
- Суботић Г., *Обнова манастира Светеи Павла у XIV веку*, *Зборник радова Византолошког института* 22 (1983) 207–258 [Subotić G., *Obnova manastira Svetog Pavla u XIV veku*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 22 (1983) 207–258].
- Суботић Г. et al., *Најновији историјски садржини у зидном сликарству I. XII–XIII век*, Београд 2015 (Subotić G. et al., *Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu I. XII–XIII vek*, Beograd 2015).
- Татић-Ђурић М., *Бојородица Страсна у Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 149–163 (Tatić-Đurić M., *Bogorodica Strasma u Žiči*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2000, 149–163).
- Татић-Ђурић М., *Икона Бојородице Београдске*, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 147–160 [Tatić-Đurić M., *Ikona Bogorodice Beogradske*, *Godišnjak grada Beograda* 25 (1978) 147–160].
- Татић-Ђурић М., *Студеничка Бојородица Кириотиса*, in: *Осам векова Студенице*, ed. епископ жички Стефан et al., Београд 1986, 191–195 (Tatić-Đurić M., *Studenička Bogorodica Kiriotisa*, in: *Osam vekova Studenice*, ed. episkop žički Stefan et al., Beograd 1986, 191–195).
- Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, Ђ. Трифуновић, Београд 1973 (Teodosije Hilandarac, *Život svetoga Save*, ed. Đ. Daničić, Đ. Trifunović, Beograd 1973).
- Тодић Б., *Иконографска исцртавања жичких фреска XIII века*, *Саопштења* 22–23 (1990–1991) 25–40 [Todić B., *Ikonoграфска is-traživanja žičkih fresaka XIII veka*, *Saopštenja* 22–23 (1990–1991) 25–40].
- Тодић Б., *Књижевна композиција у наосу Бојородичине цркве у Студеници*, *Саопштења* 29 (1997) 35–46 [Todić B., *Ktitorska kompozicija u naosu Bogorodičine crkve u Studenici*, *Saopštenja* 29 (1997) 35–46].
- Тодић Б., *Одраз културе светог Пејтра Коришког у уметности*, in: *Манастир Црна Ријека и свети Пејтар Коришки*, ed. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 189–203 (Todić B., *Odras kulta svetog Petra Koriškog u umetnosti*, in: *Manastir Crna Rijeka i sveti Petar Koriški*, ed. D. Bojović, Priština–Beograd 1998, 189–203).
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).
- Томовић Г., *Морфологија ћириличких најновија на Балкану*, Београд 1974 (Tomović G., *Morfologija ćirilskih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974).
- Турилов А. А., *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*, in: *Чудотворная икона в Ви-*

- зантими и Древней Руси, ed. A. M. Лидов, Москва 1996, 510–529 (Turilov A. A., *Rasskazy o chudotvornykh ikonakh monastyriā Khilandar v russkoj zapisi XVI veka*, in: *Chudotvornaia ikona v Vizantii i Drevnei Rusi*, ed. A. M. Lidov, Moskva 1996, 510–529).
- Ђирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964 (Ćirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964).
- Ђоровић-Љубинковић М., *Икона Богородице Сјуденичке*, in: *Осам векова Сјуденице*, ed. епископ жички Стефан et al., Београд 1986, 185–189 (Ђоровић-Љубинковић М., *Ikona Bogorodice Studeničke*, in: *Osam vekova Studenice*, ed. episkop žički Stefan et al., Beograd 1986, 185–189).
- Ђерђанчић Б., *Десјојџи у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960 (Ђерђанчић Б., *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1960).
- Ђерђанчић Б., *Севастократије и кесари у српском царству*, Зборник Филозофског факултета 10/1 (1970) 255–262 [Ђерђанчић Б., *Sevastokratori i kesari u srpskom carstvu*, Zbornik Filozofskog fakulteta 10/1 (1970) 255–262].
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манасијир Жича*, Београд 2014 (Čanak-Medić M., Popović D., Vojvodić D., *Manastir Žiča*, Beograd 2014).
- Шакога М., *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја (III)*, Саопштења 10 (1974) 11–36 [Šakota M., *Prilozi raznavanju manastira Banje kod Priboja (III)*, Saopštenja 10 (1974) 11–36].
- Шалина И. А., *Богоматеръ Эфесская-Полоцкая-Корсунская-Торонецкая: исторические имена и архетип чудотворной иконы*, in: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, ed. A. M. Лидов, Москва 1996, 200–251 (Shalina A. I., *Bogomater' Efesskaia-Polotskaia-Korsunskaia-Toropetskaia: istoricheskie imena i arkhetip chudotvornoj ikony*, in: *Chudotvornaia ikona v Vizantii i Drevnei Rusi*, ed. A. M. Lidov, Moskva 1996, ed. A. M. Лидов, Москва 1996, 200–251).
- Шуица М., *О кесару Григуру*, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 163–172 [Šuica M., *O kesaru Grguru*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 34 (1995) 163–172].
- Βασιλάκη Μ., Ταβλάκης Γ., Τσιγαρίδας Ε., *Ἱερά Μονή Ἀγίου Παύλου. Εἰκόνες, Ἅγιον Ὅρος 1998* (Vasilakē M., Tavlakēs G., Tsigaridas E., *Iera Monē Agiou Paulou. Eikones*, Agion Oros 1998).
- Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος, Ἀθήναι 1903* (Gerasimos Smyrnakēs, *To Agion Oros*, Athēnai 1903).
- Κωνσταντινίδης Γ., *Ἡ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὴ κοινότης*, Θρακικά 18 (Ἀθήναι 1943) 50–84 [Kōnstantinidēs G., *Ē en Adrianoupolei Ellēnikē koinotēs*, Thrakika 18 (Athēnai 1943) 50–84].
- Πελεκаниδης Σ., *Καστορία I, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι. Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953 (Pelekanidēs S., *Kastoria I, Vyzantinai toichographiai. Pinakes*, Thessalonikē 1953).
- Σωτηρίου Γ. Α., *Ἡ εἰκὼν τῆς Παμμακαρίστου*, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 8 (1933) 359–367 [Sōtēriou G. A., *Ē eikōn tēs Pammakaristou*, Praktika tēs Akadēmias Athēnōn 8 (1933) 359–367].
- Σωτηρίου Μ. Γ., *Παναγία τοῦ Πάθους*, in: *Πανηγυρικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 1400-ῇ ἀμφιετερίδι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Ἀθήναι 1969, 29–40 (Sōtēriou M. G., *Panagia tou Pathous*, in: *Panēgyrikos tomos epi tē 1400-ē amphietēridi tēs Ieras Monēs tou Sina*, Athēnai 1969, 29–40).
- Accounts of medieval Constantinople. The Patria*, trans. A. Berger, Cambridge MA 2013.
- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I–II*, ed. L. de Thallóczy, C. Jireček, E. de Sufflay, Vindobonae 1913–1918.
- Actes de Lavra III*, ed. P. Lemerle et al., Paris 1979.
- Actes de Saint-Pantéléemôn*, ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982.
- Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. N. Nodilo, Zagrabiae 1883.
- Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VIII*, ed. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb–Venezia 1862.
- Babić G., *Il modello e la replica nell'arte bizantina delle icone*, Arte Cristiana 76 (Milano 1988) 61–78.
- Babić G., *Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinita*, in: *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη I*, ed. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 95–102 (Babić G., *Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinita*, in: *Lampēdōn. Aphierōma stē mnēmē tēs Ntoulas Mourikē I*, ed. M. Aspra-Vardavakē, Athēna 2003, 95–102).
- Bacci M., *Il pennello dell'Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca*, Pisa 1998.
- Beldiceanu-Steinherr I., *La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*, Travaux et Mémoires 1 (1965) 439–461.
- Belke K., *Die Marienkirche im Pontischen Herakleia*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 43 (1993) 307–314.
- Belting H., Mango C., Mouriki D., *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978.
- Birk E., *Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus (1440–1457)*, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst 1 (Wien 1849) 209–258.
- Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992.
- Byzantine monastic foundation documents III*, ed. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington 2000.
- Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of art I*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 1991.
- Chevalier U., *Notre-Dame de Lorette*, Paris 1906.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967.
- Costantino Porfirogenito de thematibus*, ed. A. Pertusi, Citta' del Vaticano 1952.
- Cvetkovski S., *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastère de Knežino*, in: *Na tpiravima Vojislava J. Đurića*, ed. D. Medaković, C. Grozdanov, Beograd 2011, 143–155 (Cvetkovski S., *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastère de Knežino*, in: *Na tragovima Vojislava J. Đurića*, ed. D. Medaković, C. Grozdanov, Beograd 2011, 143–155).
- D'Avezac M., *Relation des voyages de Sæwulf à Jérusalem et en Terre-Sainte pendant les années 1102 et 1103*, Paris 1839.
- Delatte A., *Les portulans grecs*, Liège–Paris 1947.
- Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, ed. G. Prinzing, Berolini – Novi Eboraci 2002.
- Demus O., *Die byzantinischen Mosaikikonen I. Die grossformatigen Ikonen*, Wien 1991.
- Drpić I., *The Serres icon of Saints Theodores*, Byzantine Zeitschrift 105/2 (2012) 645–694.
- Đorđević I. M., Marković M., *On the dialogue relationship between the Virgin and Christ in East Christian art*, Zograf 28 (2000–2001) 13–47.
- Echthesis chronica and Chronicon Athenarum*, ed. S. P. Lambros, London 1902.
- Failler A., *Épêse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?*, Revue des études byzantines 54 (1996) 245–248.
- Gautier P., *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–145.
- Guillou A., *Inscriptions byzantines d'Italie sur tissu*, in: *Αετός*, ed. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart–Leipzig 1998, 172–176 (Guillou A., *Inscriptions byzantines d'Italie sur tissu*, in: *Aetos*, ed. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart–Leipzig 1998, 172–176).
- Gumpfenberg G., *Marianischer Atlas. Von Anfang und Ursprung Zwölffhundert Wunderthätiger Maria-Bilder III*, München 1673.
- Halkin F., *Sainte Parascève la Jeune et sa Vie inédite BHG 1420z*, in: *Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia Europensia I*, Sofia 1989, 281–292.
- Historia politica et patriarchica Constantinopoleos; Epirotica*, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1849.
- Holy women of Byzantium*, ed. A.-M. Talbot, Washington 1996.
- I commentari di Theodoro Spandugino Cantacuscino Gentiluomo Costantinopolitano della origine di Principi Turchi et de costumi di quella natione*, Fiorenza 1551.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini – Novi Eboraci 1973.
- Janin R., *Constantinople byzantine*, Paris 1950.
- Kalinka E., Strzygowski J., *Die Kathedrale von Herakleia*, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien 1 (1898) 3–28.
- Khitrow B. de, *Itinéraires russes en Orient*, Genève 1889.
- Koumoussi A., *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée*, Athènes 1987.
- Kovačević Lj., *Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti*, Starine 10 (1878) 274–293.
- Krausmüller D., *Abbots and monks in eleventh-century Studios. An analysis of rituals of installation and their depictions in illuminated manuscripts*, Revue des études byzantines 64–65 (2006) 255–282.
- Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine architecture*, Baltimore 1981.
- Kravari V., *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989.
- Laurent V., *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin V/2*, Paris 1965.

- Laurent V., *Les manuscrits de l'histoire byzantine de Georges Pachymère*, Byzantion 5/1 (1930) 129–205.
- Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike IX, ed. S. Ljubić, Zagreb 1890.
- Majeska G. P., *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984.
- Mango C., Hawkins E. J. W., *The hermitage of St. Neophytos and its wall paintings*, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 119–206.
- Matković P., *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, Starine 10 (1878) 201–256.
- Matković P., *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.*, Starine 22 (1890) 68–194.
- Mavrodinov N., *L'origine de la construction et du plan de Sainte-Sophie à Constantinople*, in: *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines* II, Paris 1951, 277–298.
- Meester P. de, *L'archimandritat dans les Églises de rite byzantin*, in: *Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg* II, Roma 1949, 115–137.
- Michael Attaleiates, *The History*, trans. A. Kaldellis, D. Krallis, Cambridge MA – London 2012.
- Miljković B., *La vie de saint Sava de Serbie par Domentijan et les cultes des icônes athonites thaumaturges de la Vierge*, Byzantion 78 (2008) 304–338.
- Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, ed. F. Miklosich, Graz 1964².
- Nicéphore Bryennio *Histoire*. Introduction, texte, traduction et notes, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975.
- Nicetae Choniatae *historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini – Novi Eboraci 1975.
- Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.
- Pallas D. I., *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus – das Bild*, München 1965.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* IX, ed. E. Trapp, Wien 1989.
- Radujko M., *L'«Ἀρχιερατικός θρόνος» des évêques de Moravica et la peinture de Saint-Achille à Arilje*, Cahiers archéologiques 49 (2001) 143–178 [Radujko M., *L'«Archieratikos thronos» des évêques de Moravica et la peinture de Saint-Achille à Arilje*, Cahiers archéologiques 49 (2001) 143–178].
- Rerum Italicarum scriptores* XXII, ed. L. A. Muratorius, Mediolani 1733.
- Rhoby A., *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010.
- Schneider A. M., *Byzanz*, Amsterdam 1967.
- Schreiner P., *Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii), und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels*, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 217–248.
- Tabula Imperii byzantini* II, Wien 1981.
- Tabula Imperii byzantini* IX, Wien 1996.
- Tabula Imperii byzantini* XII, Wien 2008.
- Tatić-Djurić M., *Licône de Kyriotissa*, in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines* II/B, Athènes 1981, 759–786.
- Tatić-Djurić M., *Les icônes de la Vierge à Studenica*, in: *Сѣуденица и византијска уметност око 1200. године*, ed. B. Korać, Београд 1988, 193–202 [Tatić-Djurić M., *Les icônes de la Vierge à Studenica*, in: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, ed. V. Korać, Београд 1988, 193–202].
- Tatić-Djurić M., *Iconographie de la Vierge de Passion. Genèse du dogme et des symboles*, in: *De cultu mariano saeculis XII–XV. Acta congressus mariologici Mariani internationalis* VI, Romae 1981, 135–168.
- Trifonova A., *Επένδυση εικόνας Παναγίας Οδηγήτριας από τη Μονή της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου*, Μακεδονικά 36 (2007) 33–45 [Trifonova A., *Ependysē eikonas Panagias Odēgētrias apo tē Monē tēs Panagias Eikosiphoinissas tou Pangaiou*, Makedonika 36 (2007) 33–45].
- Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante* I, ed. G. L. F. Tafel, G. M. Thomas, Wien 1856.
- Varia Graeca sacra. Сборникъ греческихъ неизданныхъ богословскихъ текстовъ IV–XV вѣковъ*, ed. A. Пападопуло-Керамевсъ, Санкт Петербургъ 1909 (*Varia Graeca sacra. Sbornik" grecheskikh" neizdannyykh" bogoslovskikh" tekstov" IV–XV viēkov"*, ed. A. Papadopoulos-Keramevs", Sankt Peterburg" 1909).
- Vélez K., *The miraculous flying house of Loreto*, Princeton 2018.
- Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, ed. A. Theiner, Romae 1859.
- Vie de Théodore de Sykeôn* II, ed. A.-J. Festugière, Bruxelles 1970.
- Whittemore T., *The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul* III, Oxford 1942.
- Winfield D., Winfield J., *The church of the Panaghia tou Arakos at Lagouthera, Cyprus: the paintings and their painterly significance*, Washington 2003.
- Xyngopoulos A., *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955.
- Zachariadou A. E., *The conquest of Adrianople by the Turks*, Studi veneziani 12 (Firenze 1970) 211–218.
- Živojinović M., *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, 57–66 [Živojinović M., *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, in: *Vyzantio kai Servia kata ton ID' aiōna*, Athēna 1998, 57–66].

Highly venerated icons in medieval Serbia

Bojan Miljković

Institute for Byzantine Studies
of the Serbian Academy of Arts and Sciences, Belgrade, Serbia

As part of the *Byzantine Commonwealth*, the Serbian people adopted from the Byzantines, among other things, the ritual practice of venerating certain images, addressing prayers to them through the gestures of bowing and kissing, and ascribing to them supernatural powers. Laying aside the well-known icons from the Hilandar katholikon, only two more icons of the Virgin, both made for Serbian commissioners, have this cultic status; the third and oldest one enjoyed the veneration of the

Serbian population as the *palladium* of Belgrade and is now kept at the Patriarchate of Constantinople. Painted and written sources are almost equally forthcoming about the appearance and cult of other icons in medieval Serbia. The first group of sources includes copies of some icons, with toponymic epithets, painted on a wooden panel or *al fresco* as part of the wall decoration of Serbian churches; the second group offers diverse information ranging from indirect evidence, such as reports of people bowing be-

fore them, to very specific testimonies that expressly refer to these images as miraculous. As in Byzantium, the most numerous among them are icons of the Mother of God, the principal protectress of humankind. Based on the place of the emergence of their cult, these especially venerated icons can be divided into three groups: icons whose cult was imported from Byzantium, the holiest images of Constantinople and Thessalonike; those whose veneration was adopted from cities and religious centers that had become parts of the Serbian state during its expansion in the medieval period; and those whose cults are native to Serbia and mostly emerged in monasteries or bishopric seats of the Serbian Church.

The earliest known cult of an icon that can be said to have originally emerged in Serbia is associated with the first monastery of medieval Serbia – Studenica. This cult is evidenced by a wall painting of the oldest fresco layer (1208/1209) on the eastern side of the southwestern pilaster in the naos of the katholikon: in the first zone, there is a frontal standing figure of the Mother of God holding the Christ Child in front of her bosom with both hands, while the Child blesses the spectator. The icon repeated the appearance of a still extant miraculous icon from Constantinople – the Virgin Kyriotissa. The works of both St. Sava's biographers reveal the beginnings of the veneration of another icon: the patron icon of Christ from the Church of the Ascension at the Žiča Monastery. During the construction of his older brother Stefan's endowment, which Sava supervised in the first half of the 1210s, the archimandrite of Studenica healed an infirm person by laying him down in front of Christ's icon in the still unfinished church. By the end of the third decade, at Žiča, now the seat of the Serbian Archbishopric, Domentijan reports the veneration of another icon of the Virgin. Describing Sava's return from his first pilgrimage to the Holy Land in 1229, the older author recounts that, having arrived at Žiča, the first Serbian archbishop first bowed to the *Holy Savior*, *his guide* and then to *His most pure Mother*. This icon of the Virgin can be said with certainty to have been of the *Virgin of the Passion* iconographical type. For the headrest of the throne of the *hegoumenos* of his father's monastery, Sava chose the Virgin of Studenica and ordered the Virgin of Hilandar, or rather its Žiča replica, to be painted above his own archbishop's throne.

Unlike the previously mentioned examples whose cults can be discussed based on both painted and written sources, there are others whose existence is known to us only from frescoes on the walls of Serbian churches. The oldest among them is the painting of the archangel Michael from the parekklesion of St. Stephen the First Martyr on the northern side of the Sopoćani narthex. In the altar apse of the same parekklesion, there is an image of the Virgin Orans with Christ in a medallion on her bosom – the earliest testimony of the spreading cult of the Virgin *Acheiropoietos* from her Thessalonike shrine, which is still named after this miraculous image. The earliest document that offers a glimpse into the beginnings of the veneration of some icons dates from c. 1300 – the chrysobull of Stefan Uroš II Milutin by which the Serbian king confirmed old and granted new land possessions to the most notable monastic community in the Skopje area, the fraternity of the monastery of St. George. The two images in question are both icons of the Virgin and are known as the *Three-Handed Virgin* (Tricherousa) and the *Virgin of Black Mountain*. Another old urban center had its *palladia*. On the first pil-

lar on the south to the entrance into the naos of the Virgin Ljeviška, in the fresco layer dating from the early 1310s, the time of Milutin's restoration, there is a wall painting of the Son of God. Judging by the unique epithet, this is certainly a copy of some highly venerated icon of Christ the *guardian* of Prizren. Besides this one, there was an icon of the Mother of God at the bishopric itself. One of the seven images of the Virgin with the Christ Child that have survived at the Virgin Ljeviška might have imitated the appearance of this miraculous icon.

At the same time, in the second decade of the fourteenth century, besides *domestic* cults and the cults of some icons *inherited* and nurtured in cities and areas that had become part of the Nemanjić state in the first century of its existence, there is evidence of the presence of the cult of the most renowned Constantinopolitan icon of the Palaiologan era: the oldest endowment of a Serbian nobleman was dedicated to the Virgin Hodegetria and built in 1314/1315 on the commission of the *grand kaznac* Jovan Dragoslav in the village of Mušutište, about twenty kilometers northeast of Prizren. Fifteen years later, at the seat of the Archbishopric in Peć, next to the main church dedicated to the Holy Apostles, a church *called Hodegetria of Constantinople* was added on the south side. Particularly interesting are two fresco-icons painted in 1317/1318 on the altar screen in the Church of St. George at Staro Nagoričino. On the south side of the royal doors, there is a half-length figure of the Mother of God embracing the playful Christ Child, while the north side shows the patron of the church, St. George, here described as *the Victorious*. Although it is impossible to conclusively determine which of the three conflicts with the Turks that took place in 1311–1313 this painting commemorates, King Milutin ascribed his triumph to the intercession of St. George of *Nagoričino*, whom he would call *the Victorious* five years later in the frescoes of this church. With its distinctive iconographical type additionally confirmed by the younger inscription, the fresco-icon of the Mother of God with the Child south of the royal doors can only be assumed to have been venerated as miraculous in the time of King Milutin, i.e., we can but hypothesize that already in the second decade of the fourteenth century it was believed to have supernatural powers in battle, just like it was the case 25 years later, during the Serbian conquest of Serres in 1345.

The *Vita of Queen Helena* by Danilo II suggests that an especially venerated icon of the Mother of God was kept at her endowment, the Gradac Monastery, with its katholikon dedicated to the Annunciation. The text of the same vita reports that Queen Simonis bowed before a miraculous icon of the Virgin during her visit to Belgrade. The image in question is an old Byzantine icon – the protectress of Belgrade, which has survived to this day. This large-format mosaic icon faithfully replicates the appearance of one of the most famous Constantinopolitan icons – the Virgin Hodegetria. Its commissioner was probably *dux* Niketas, who brought the icon to Belgrade, where he spent 25 years as a military commander defending the northern frontier of the Empire from Hungarian incursions; in 1096, having retreated to Niš, he met the vanguard of the Crusader army on their first expedition to the Holy Land. The icon is now kept at the Patriarchate of Constantinople. Describing the ktetorial activities of King Milutin, Archbishop Danilo II mentions an icon of the patron of the monastery of *George*, *Christ's holy martyr, in the realm of Kičevo*, which became a permanent part of the Nemanjić state as early as mid-1284.

This must have been an old Byzantine icon, whose appearance will remain unknown to us.

The reverence shown to icons did not know political or religious boundaries. For instance, in his second Ston charter issued on 19 May 1334 to prevent the relocation and permanent settlement of his subjects in the territory of Ston and Pelješac, which he had ceded to Dubrovnik a little over a year earlier, King Dušan demanded that four or five city nobles of his own choice should swear on the Virgin of Dubrovnik in the presence of his envoy. Dušan's documents are valuable sources that indicate that some other icons had cultic status among the Serbs. Dušan's chrysobull issued in the summer of 1343 to the *Htetovo* monastery informs us that this fraternity had another *wonder-working Mother of God* as the icon of the monastery's patron. The icon of the Virgin of *Treskavac* is mentioned for the first time in 1343–1345, in the so-called third chrysobull of King Dušan for the Treskavac Monastery. This icon quickly found its way into liturgical texts. A book of prayers (euchologion) completed on 26 March 1351 in Prilep or its area, under *župan Vukašin*, includes the *Prayer to All Saints for Every Illness*, whose unique text also invokes some miraculous Marian icons. The text of this prayer is remarkably noteworthy for at least two reasons: it shows that these are especially venerated icons of the Mother of God and, for some, provides the only surviving evidence of the existence of their cults.

At the same time, the cults of local, domestic icons were emerging and being nurtured. The chrysobull for the Monastery of the Presentation of the Virgin in Arhiljevica, which Emperor Stefan Dušan issued in 1354/1355 in Skopje at the request of *sebastokrator* Dejan, the ktetor of the newly established fraternity, reports that a wonder-working icon of the Mother of God *itself chose* the site where the church would be erected; located about ten kilometers north of Mateič, on the southeastern slopes of the Black Mountain of Kumanovo, it became eponymously known as the Virgin of *Arhiljevica* (Arhiljevska). The second icon that appears almost concurrently is older: the icon of the Virgin of Zachlunia, whose cult is evidenced only by the inscription of the ktetor, Bishop Gregory of Devol, inscribed on 25 August 1361 at Zaum, on the western wall of the naos, above the entrance. The cultic status of this icon in the extreme southeast of Lake Ohrid can only be explained by the origin of the person who commissioned the building of this church from the late 1350s. All other sources that inform us about its ktetor, *caesar* Grgur, suggest that he originally hailed from the western Serbian lands. Zaum can be confidently said to be the only medieval church dedicated to an icon whose cult was native to Serbia.

In the southern areas of the Serbian Empire, the new lords also venerated local sacred objects, for example, the Mother of God τῆς Εικοσιφοινίσσης. In the newly conquered areas in the south entrusted to their governance, Serbian magnates built their endowments and decorated them with icons, some of which eventually became objects of special veneration. A few more examples of highly venerated icons among the Serbs are known from the fifteenth century. Finally, travelogues by foreign visitors are also important sources: although written during the Ottoman occupation, they testify to the cult of some icons from the previous period. For instance, on their return from Constantinople, Catarino Zeno, the Venetian envoy at the court of Sultan Suleiman, and his retinue visited a monastery of the Annunciation (la Nuncia) located between Banja Pribojska and Višegrad on 18 November 1550 and saw 'una figura de nostra donna antica et bella' *associated with many miracles*. The monastery in question is Kruševo near the town of Dobrun and the painting is the only medieval icon in Serbian lands that remains a cultic object to this day – the icon now known as *Beauty of Čajniče*. The examples listed here testify to the veneration of some icons among the Serbs, a reverence fully imported from Byzantium in all of its forms of manifestation. However, icon veneration in the Serbian milieu does show one distinctive characteristic. Namely, in the more than a thousand years long history of Byzantium, traditions of miraculous icons mostly emerged in *turbulent* times and during the crises that shook the Byzantine Empire several times during its long history – in times when only belief in the supernatural could instill hope and give strength for persevering in the struggle. In medieval Serbia, however, in the last three centuries of its statehood, icon cults tended to grow stronger in times of progress, which was sometimes ascribed to these wonder-working images: at the time when the church and state acquired independence (early thirteenth century); during the largest territorial expansions (late thirteenth century); and at the time of the *elevation of the state to the rank of an empire* (mid-fourteenth century). Furthermore, there were some personages in Serbian history that strove more than others to import and establish Byzantine models and patterns of behavior in all aspects of religious, cultural and political life: the Athonite disciple and founder of the independent Serbian Church – Sava I, who as a young man fell to his knees before the holiest of Athonite paintings; King Milutin, whose gifts to monasteries that held especially venerated icons in neighboring territories seem to have heralded the directions in which the territory of the Serbian state would be expanded under his successors; and King Dušan who, according to a later tradition, believed that an icon of the Mother of God still kept at Hilandar was responsible for his conquest of Serres, the city where he would be crowned emperor.